

107.

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Rel.}
_{Bar.} 672

Title: Siddhanta
Mullānchi

672

672

सिद्धान्तमुक्तावलि:

: Siddhanta Muktarali		Title
:	: Siddhanta Pauchanan	Author
:	: Bhattacharya	Editor
:	: Saka 1675	Year, Vols.
:	:	Publisher
672	:	Remarks

त. मुक्तावली.

श्रीगणेशायनमः॥ चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः॥ नवोभवतुभव्यायलीलातंगडवपदितः॥१॥
 निजनिर्मितकारिकावलीमतेसंक्षिप्तचरंतनोक्तिभिः॥ विशदीकरवाणिकानुकान्ननुराजीवदयावशवदः॥२॥
 सद्व्यागुणापुकितासकृतिनासकर्मणांतापिकासत्तामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकषाज्वलः॥ विष्णो
 र्वक्षसिबिम्बनाथकृतिनासिद्धातमुक्तावलीविन्यस्तामनसाभुदविलनुतासद्युक्तिरेषाधिरः॥३॥ विघ्नविघ्ना
 ताथकृन्मगलंशिष्याशिष्यायोनवध्नाति॥ ननुमंगलंनविघ्नध्वंसप्रतिनवासनाप्तिप्रतिकारणं॥ विनापिमंग
 लनास्तिकादीनामन्येनिर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादितिचेन्न॥ अविगीतिशिष्टाचारविषयत्वेनमंगलस्यसफलत्वसि
 द्धतत्रफलजिह्वासायासंभवतिदृष्टफलकत्वे॥ अदृष्टफलकल्पनायाः अन्याय्यत्वात्॥ उपस्थितत्वात्समाप्तिरेव
 फलकल्प्यते॥ इत्थंचयामंगलंनदृश्यतेतत्रापिजन्मातरीयंकल्प्यते॥ यत्रचसत्यपिमंगलसमाप्तिर्नदृश्यतेतत्रव
 लवत्तरोविघ्नोविघ्नमच्युयवाबोध्यं॥ प्रचुरस्येवास्पबलवत्तरविघ्ननिवारणकारणत्वबोध्यं॥ विघ्नध्वंसस्तुमंग
 लस्यद्वारमित्याहुःप्राजयः॥ नव्यास्तु॥ मंगलस्यलंविघ्नध्वंसएवफलं॥ समाप्तिस्तुबुद्धिप्रतिभादिकारणकल्पा
 त्॥ नचस्वतःसिद्धविघ्नविरहवताद्युतस्यमंगलस्यनिष्पलत्वापत्तिरितिवाच्यं॥ इष्टापत्तेः॥ विघ्नशंकयातदाचरणा

श्रीशिव

॥१॥

सति१

स्य१ त॥ तथैवशिष्टाचारात्॥ नचतत्रनिष्फलत्वेनद्वो धकवेदप्रामाण्यं॥ विघ्नतन्नाशस्यैववेदेवेधितत्वात्॥ अतएवपापपुत्रे
 तदो धक२ णरुत्तकृतप्रायश्चित्तस्यनिष्फलत्वेपिनवेदप्रामाण्यं॥ मंगलंनचविघ्नध्वंसविशेषकारणं॥ विघ्नध्वंसविशेषच
 यजनक का३ त्वात्॥ इत्थंचनास्तिकादिकृतमन्येषुजन्मातरीयमंगलंनन्यदुरितध्वंसः॥ स्वतःसिद्धविघ्नोत्पत्ताभावोवास्तीति
 नव्यभिचारइत्याहुः॥ संसारेति॥ संसारएवमहीरुहंरुक्षस्तस्यबीजाया॥ निमित्तकारणायेत्यर्थः॥ एतेनईश्वरेप्रामाणद
 दृष्टव शितंभवति॥ तथाहि॥ क्षितिः सकलककार्यत्वात्॥ यथाघटादिकार्यकलंजन्यतथासित्यंकुरादिकमपि॥ नन्व
 क४ तत्कलत्वमस्मदादीनासंभवतिइत्यतस्तत्कलत्वेईश्वरसिद्धिः॥ नचशरीराजन्यत्वेनकलंजन्यत्वसाधकेनसत्प्र
 तिपक्षइतिवाच्यं॥ अप्रयोजकत्वात्॥ ममत्कलत्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणभावएवअनुकूलस्तर्कः॥ द्वावाभमिजन
 यन्देवएकः॥ विन्यस्यगोसाभुवानस्यकर्ताइत्यादय आगमाप्यनुसंधेयाः॥ इत्यंगुणइत्यादि॥ सप्तमस्याभावत्वकथना
 देववर्णाभावत्वप्राप्तं॥ तेनभावत्वेनपृथगुपन्यासो नकृतः॥ एतेचपदार्थावशिष्टाधिकशास्त्रप्रसिद्धाः॥ योनौयकाना
 मप्यविरुद्धाः॥ प्रतिपादितचैवमवभाष्यो॥ अतएवउपमानमणोसप्तपदार्थमिन्नतयासादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्व

सद्वे

॥१॥

चिंता

इत्यंगुणास्तथाकर्मसामान्यसंविशेषकं॥ समवायस्तथानावपरायां सामीप्यनिर्वाहः॥

मुक्तोवकी

मोशंकितं ननु कथं एते एव परार्थः शक्ति सादृश्यादीनामतिरिक्त परार्थत्वात् तथा हि मण्यादिसमवहितेन वज्रिनादाहो
 नञ्जन्यते। तच्छून्येन तु ज्ञान एव। तत्र मण्यादिना वहेदाहानुकूला शक्तिर्नाशयते। उक्तं जकेन मण्याद्यपि सारेण वाङ्
 न्यतरति कल्प्यते। एवं सादृश्यमपि अतिरिक्तः परार्थस्तद्विषयभावेऽप्यतर्भवति। सामान्यपिसत्त्वात्। यथा गोल्वनित्यं ल
 था अश्वत्वमपि तिसादृश्यप्रतीतिः॥ नाप्यभावे। सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न। मण्याद्यभावविशिष्टवद्भावे
 दाहादिकं प्रति मण्यभावाद्देववास्वातंत्र्येण हेतुत्वकल्प्यते॥ अनेनैव सामान्यस्य अनंतशक्तितत्त्वागभावश्च सक
 ल्यनानोचित्यात्॥ नचोक्तं जके सति प्रतिबंधकसद्वैक्यं दाहकैरिति वाच्यं॥ न जकाभावविशिष्टमण्याद्यभाव
 तस्य कारणत्वात्। एवं सादृश्यमपि न परार्थोतरं॥ किंतु अपि तद्विन्नत्वे सति तद्वत्तमूयाधर्मवत्त्वं सादृश्यं॥ यथा च इमि
 दात्मित्वसति चंद्रगताहं हृदि मत्तं मुखे चंद्रसादृश्यमिति। इव्याणि विभज्यते॥ सित्यादिति। सितिः पृथिवी। अथोऽत्र श्रीशिव
 रं। मरुद्वायुः॥ अथोऽत्र अकिशः। इही आत्मा। एतानि नव इव्याणीत्यर्थः। ननु इव्यत्वं जगती न हितत्र प्रत्यक्षप्रमाणं॥
 तु २ घृतजुं प्रकृतिषु इव्यत्वाग्रहादिति चेन्न। कार्यसमवायी कारणता वच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य समवायीकरणता
 वच्छेदकतया वा इव्यत्वं जगती सिद्धिरिति। ननु दशम इव्यतमः कुतो नोक्तः। तद्विप्रत्यक्षेण गृह्यते। तस्य रूपवत्त्वात्। किमावत्या
 नो २ सित्यत्वेनोक्तत्वात्। मरुद्वायुदिव्येहो मनः॥

श्रीशिव

इव्या

अइव्यत्वं॥ तत्र गंधश्च न्यत्वात् न पृथिवी। नीलरूपवत्त्वात् न जलदिकं॥ तत्प्रत्यक्षे च आलेकिनिरक्षेपे च स्तः कारणमिति
 चेन्न॥ आवश्यकतेनोभावेनैवोपपत्तौ इति परार्थत्वं न च स्तः न्याय्यत्वात्। रूपवत्ताप्रतीतिभ्रमरूपा। कर्मप्रतीतिरपि आ
 लोकापसारणोपाधिकी भवति॥ तमसोतिरिक्तत्वेन तावदयवादि कल्पना गौरवे च स्यात्। सुवर्णस्य यथा तज्जस्येतर्भावि
 स्तयाग्रे वक्ष्यते॥ गुणान् विभज्यते। इव्याणि। अथ गुणा रूपरसो गंधस्ततः परं॥ ३॥ स्पर्शः संख्यापरिमितिः पृथग्वत्त्वं च
 ततः परं। संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वं॥ ४॥ बुद्धिः स्वरं दुःखमिच्छाद्वेषाद्यलोगुरुत्वकं॥ इवत्वं स्नेहसत्काराव
 दृष्टं शब्द एव च॥ ५॥ एते गुणाः चतुर्विंशतिः संख्याकाः कणादन कठतश्च शरेन च दर्शिताः॥ तत्र गुणत्वादि जगती सिद्धिरप्ये
 वक्ष्यते॥ कर्माणि विभज्यते। उत्पत्तिपणं ततो अपक्षपणं आकुंचनं तथा॥ प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पंच॥ ६॥
 कर्मत्वादि जगती तत्प्रत्यक्षसिद्धिः॥ उत्पत्तिपणत्वादिकमपि। ननु भ्रमणादिकमपि पृथक् कर्माधिक्यतया कुतो नोक्तः।
 अत आह। भ्रमणं च न स्पंदनं च लं न भवत्य॥ तिर्यग्गमनं मध्यगमनं देवलं भवत्य॥ १॥ सामान्यं निरूपयति॥
 सामान्यं द्विविधं प्राक्तं परं चापरं भवत्य॥ तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनंकसमवेतत्वं॥ अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनाम
 पि अस्ति। अत उक्तं नित्यत्वे सतीति। नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्ति। अत उक्तं अनेकेति। नि

समानाधिकारमिति

१ आकारत्वं धरत्वं कलशत्वं भूतत्वं च तन्निपत्यरात्यताभावमिति तत्रात्रैकत्रयसमावेशः साकार्यं भाषान्वेत्तामान्यं विशेषो विशेषत्वं समवाये समवायत्वं ॥ २
२ आपकता इति ॥ आपकता तदपि तस्याध्याप्यतादपरविच ॥ एषिबीलाद्यपेक्षया आपकत्वादधिकदेशदत्तत्वात् तत्त्वसमापेक्षया आप्यत्वादन्यदेशदत्तत्वात् अत्र द्वयत्वसमावेशः ॥ ३
असामान्यं ॥ यदा न विशेषः ॥ साधारण्यं ॥

सि. मुक्तावकी ०

या २

ध ५

त्यलेसति अनेकवृत्तित्वं अत्यन्ताभावस्याप्यस्ति ॥ अतो वृत्तिसामान्यं विहाय समवेतत्वं ॥ एकमात्रव्यापकवृत्तिस्तु न
जातिः ॥ तथा चोक्तं ॥ व्यक्तेरभेदस्तत्त्वत्वं संकरात् ॥ न वस्तुतिः ॥ रूपं हानिरस्त्वंधा उद्गतिर्वाक्यसंग्रहः ॥ इत्यादि रिति ॥ प
रत्वं अधिकदेशदत्तित्वं अपरत्वं अन्यदेशदत्तित्वं ॥ सकलत्वं पक्षया अधिकदेशदत्तित्वात् सत्तायाः परत्वं ॥ तदपक्षया चान्या
सांजातीनामपरत्वं ॥ विशेषनिरूपयति ॥ अत्यं इति ॥ अंते * जा * अवसानेवर्तते इति ॥ अत्यं ॥ यदपक्षयान्यविशेषानारसीत्य
र्थः ॥ घटादीनां द्वेणुकपर्यंतानां तत्तदवयवभेदात् परस्परभेदः ॥ परमाणुनां परस्परभेदको विशेष एव ॥ स तु लव्यावृत्तः ॥ सत
तेन तत्र विशेषांतरापेक्षानास्तीति भावः ॥ समवायदर्शयति ॥ घटादीनामिति ॥ अवयवावयवविनोदगुणगुणिनोक्त्या
क्रियायैतौर्जातिव्याप्तिर्विशेषनित्यद्वययोश्च ॥ संबन्धः समवायः ॥ समवायत्वं नित्यसंबन्धत्वं ॥ तत्र प्रमाणानुगुण
क्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया ॥ विशिष्टबुद्धित्वात् ॥ दंडी पुरुषवृत्तिर्विशिष्टबुद्धिबल इत्यनुना
नेन संयोगादिबाधात् समवायिसिद्धिः ॥ न च स्वस्वरूपसंबन्धेन सिद्धसाधनं अर्थांतरत्वात् ॥ अनेकस्वरूपाणां संबन्धकत्वं
नेगोर्वात् ॥ लाघवात् एकसमवायिसिद्धिः ॥ न च समवायस्यैकत्वे रूपवत्ताप्रसंगः ॥ तत्र रूपसमवायसंबन्धविषयाभा
वात् ॥ न चैवं अभावस्यापि वैशिष्ट्यसंबन्धांतरं सिध्येदिति वा * वायौ * च ॥ तस्य नित्यत्वे भलले पदानयनानंतरम्
बुद्धिः

घटादीनां कपालादौ द्वेणुगुणकर्माणेभ्यो जातेभ्यो संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥

सावधानाः ॥ तत्रात्रैकत्रयसमावेशः साकार्यं भाषान्वेत्तामान्यं विशेषो विशेषत्वं समवाये समवायत्वं ॥ २
इत्यादि रिति ॥ प
सत
प्रीतिव
रूपेण

* संसर्गाभावान्योन्याभावयोः सादित्यर्थः ॥

अभावस्तद्विधा संसर्गमेव

रक्त २

य ३

प १

५

विघटाभावबुद्धिप्रसंगात् ॥ पदानावस्य तु त्रसत्वात् ॥ तस्य नित्यत्वान् ॥ अन्यथा देशांतरे विघटाभावप्रतीतिस्तस्यात् ॥ ती
वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वात् ॥ मनसु पदपाकस्त्वदशायां रयामरूपस्मन एत्वान्न तत्त्वबुद्धिः ॥ वैशिष्ट्यस्या नित्यत्वे त्वनतव
शिष्टकल्पने तवैव गौरवं ॥ इत्थं च तत्त्वबुद्धिर्न तत्त्वबुद्धिः ॥ दिक् तत्त्वदभावानां संबन्धः ॥ अभावविभजते ॥ अभावस्त्व
ति ॥ अभावत्वं इत्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वं ॥ संसर्गति ॥ अन्योन्याभावस्यैकविधित्वात् न द्विसागभावत्वं संसर्गाभावं विभजते ॥ प्रागभाव
इति ॥ संसर्गाभावत्वं चान्योन्याभावसिन्नाभावत्वं ॥ अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं ॥ विनाश
भावत्वं प्रागभावत्वं ॥ जन्याभावत्वं धंसत्वं ॥ नित्यसंसर्गाभावत्वं अत्यंतभावत्वं ॥ यत्तत्त्वलादौ घटादिकं अपसारितं ॥ पुनरानी
तंच तत्र घटकालस्य संबन्धविघटकत्वादत्यंतभावस्य नित्यत्वे विघटकालेन घट्यं ताभावबुद्धिः ॥ तत्रोत्पत्तिविनाशशाली
बुद्धेयमभावइतिकेचित् ॥ अवयवसंप्रागभावधिकरणेनात्यंतभावो ॥ न यास्तु ॥ तत्र विरोधे मानाभावात् ॥ धंसादिकालावच्छे
दनात्पिताभावो वर्तते इत्याहुः ॥ न च भावानां अधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न ॥ अनन्ताधिकरणात्मकत्वं कल्पनापेक्ष
या अतिरिक्तकल्पनाया एव लघीयत्वात् ॥ एवं चाधाराधेयभावोपपद्यते ॥ एव तत्त्वद्वयसाध्यगंधभावानां प्रत्यक्षत्वमु
पपद्यते ॥ अन्यथा तत्त्वदधिकरणानां तत्त्वदिद्विधाग्राह्यत्वात् ॥ प्रत्यक्षं न स्यात् ॥ एतेन ज्ञानविशेषादात्मकत्वमत्यं
इति प्राचीनमतं ॥ श्यामपटलपटानां स्वरूपपटस्याभावात्तीति धीमप्रागभावधंसं च वागग्रहितं ॥ ननु तदत्यंतभावः ॥ न च स्वरूपः ॥ ४

ताद

ध

प्रागभावस्तथा धंसोपपत्त्यंताभाव एव च ॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्युच्यते ॥ ३

इत्याह पंचभावाऽनेके सप्रवायिनः शब्दे

सिद्धांशु पक्षी

नसंबंधितं

पि

कर्मवदति

ताभावस्येत्यपि प्रत्यक्तं ॥ अत्रत्यसत्त्वापत्तेः ॥ इदानीं पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यवत्तुमुपक्रमते ॥ सत्तानां भित्तिरिति ॥ समानो धर्मयिषांते सधर्माणः स्तेषां सा धर्म्यसमानो धर्म इति फलितार्थः ॥ विरुद्धो धर्मयिषांते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यविधे रूढो धर्म इति फलितार्थः ॥ ते यत्त्वानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ॥ इति रत्नानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् ॥ एवं अभि धेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ इत्येति ॥ इव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यं अनेकत्वं समवायित्वं च ॥ यद्यप्यनेकत्वं न भावे प्यस्ति तथापि अनेकत्वे सति भावत्वं ॥ तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थाविभाजकोपाधिर्मत्वन्तर्दर्थः ॥ तेन प्रत्येकघटो नाव्या प्तिः ॥ समवायित्वं समवायसंबन्धत्वं ॥ न तु समवायत्वं ॥ सामान्यादावभावात् ॥ सत्तावन्तइति ॥ इव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमि त्यर्थः ॥ गुणादिरिति ॥ यद्यगुणक्रियाश्च न्यत्वना ॥ व ॥ घटस्य घटादावतिव्याप्तः ॥ क्रियाश्च न्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तिः ॥ तथापि गुणवद्वृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवद्वृत्तिपदार्थाविभाजकोपाधिर्मत्वन्तर्दर्थः ॥ न हि घटत्वादिकं इत्यतीत्यं वा गुण श्रीशिव वद्वृत्तिर्वा ॥ किंतु गुणत्वादिकं तथा ॥ आकाशत्वं तु न पदार्थाविभाजकोपाधिः ॥ सामान्येति ॥ सामान्यधिकरणत्वे त्वसामान्यादीनामित्यर्थः ॥ परिमाणं इत्येति ॥ परिमाणं इत्यपरमाणुपरिमाणं कारणत्वं तद्भिन्नानर्थमित्यर्थः ॥ अ पुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं ॥ तद्भिन्नाश्रयारब्ध इव्यपरिमाणारभकं न वेत् ॥ तद्धनसंभवति ॥ परिमाणस्य सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे ज्ञात्वा ह्यामताः ॥ २

परिमाणं इत्यमिलानां कारणत्वमुदाहृतं ॥ २

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे ज्ञात्वा ह्यामताः ॥ २

अन्यथा सिद्धं न्यस्य नियता पूर्ववृत्तिता ॥ कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितं ॥

विध्यपटासमवायी कारणत्वं स्यात् ॥ एवं सानादिकमिच्छाद्यसमवायी कारणं स्यात् ॥ एवं वेगादिनामभिधाताद्यसमवायी कारणत्वं ॥ ५

स्वसमानन्तातीयो लक्ष्यपरिमाणत्वं कलात् ॥ महदरब्धस्य महत्तरत्वं च ॥ अणुजन्यस्याणुतरत्वं प्रसंगात् ॥ एवं परमहृत्परि माणं अतीन्द्रियसामान्यविशेषाश्च बोध्यम् ॥ इदमपि योगिप्रत्यक्षविषयस्य न कारणत्वं ॥ सायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः ॥ सायमानं लिंगेनानुमितिकरणं इत्यभिप्रायेण ॥ मानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमाणं आकाशादेर्वा ध्यं तस्यानकारणत्वं मित्याचार्याणां भाष्ये इत्यन्म ॥ तन्न ॥ ज्ञानातिरिक्तं प्रतिअकारणताया एव आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ ननु कारणत्वं किमलं आह ॥ अन्यथेति ॥ तस्य कारणत्वं स्यात् ॥ तत्र समवायी कारणे ॥ आसन्नं प्रत्यासन्नं ॥ कारणं द्वितीयमसमवा यी कारणमित्यर्थः ॥ अन्यद्यपि तुरीतनुसंयोगः ॥ स्यात् ॥ तथापि पटासमवायी लक्षणे तुरीतनुसंयोगे न लब्धेयं ॥ तुरी तनुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यक्षसमवायी कारणं भवत्येव ॥ एवं वेगादिकं ॥ कारणं ॥ वेदं स्पष्टाद्यसमवायी कारणं भवत्ये वेति ॥ तैकार्यसमवायी कारणलक्षणे तद्भिन्नत्वं दयं ॥ आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायी कारणत्वं नास्ती ॥ तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे दयं भावः ॥ अत्र समवायी कारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं ॥ कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणकार्यप्रत्या सत्त्या च ॥ आद्यपथा ॥ घटादिकं प्रतिकपालसंयोगादिकं ॥ तत्र कार्येण घटनसहकारणस्य कपालसंयोगस्यैकस्मिन्क पालप्रत्यासत्तिरस्ति ॥ द्वितीयपथा ॥ घटरूपप्रतिकपालरूपसमवायी कारणं ॥ तत्र घटरूपप्रतिकारणघटस्तनसहक

समवायी कारणत्वं तं यन्मयाध्यसमवायीत्वं ॥ एवं मयाध्यसमवायीत्वं तं यन्मयाध्यसमवायीत्वं ॥ तत्रासन्नं तनकं द्वितीयमभावापरत्वीयस्य ॥ ५

सि० त० का० की० ० ^{वेन सहस्रवर्षाव कारणमाद्यवायस्य} पाले रूपस्य एकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति। तथा च कचित्समवायसंबंधेन कचित्समवायिसमवायसंबंधेनेति फ
 लितोर्थः। इत्थं च कार्यकारणकारणकारणान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणानां हि भिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यल
 समवायी कारणे स्तुप्यवसन्तं। आन्यसमवायी कारणान्यापरभिन्नकारणत्वात्तीयुनिमित्तकारणमित्यर्थः॥ इदमन्यथासिद्धत्वम
 वकियतां तदाह॥ येनेत्यादिना। अतः प्रतिपूर्ववृत्तित्वात् येन रूपण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः। यथा घ
 ३० टप्रतिद्वैतमिति। द्वितीयमन्यथासिद्धमाह। कारणमिति। यस्य स्वातंत्र्येण अन्यथातिरेकौ न स्तः किंतु कारणमादा
 यैवान्वयव्यातिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धं। यथा दंडरूपे। तृतीयमाह। अन्यप्रतीति। अन्यप्रतिपूर्ववृत्तित्वगृहीत्वे
 न यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धं। यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य काशस्य हि
 तु घटादिकं प्रतिकारणत्वं आकाशत्वं न स्यात्॥ आकाशत्वं त्वं शब्दसमवायी कारणत्वं। अतश्च शब्दप्रतिजनक
 त्वं गृहीत्वे घटादिकं प्रतिजनकत्वं ग्राह्यं। अतस्तदन्यथासिद्धं। शब्दश्च यत्नेन तस्य कारणत्वेका अन्यथासिद्धि
 रिति चेत् तत्र पंचमीति। अथाकाशस्य शब्दप्रतिजनकत्वं केन ब्रूयते इति चेत्। केवत्वादिकं विशेषपदायात्र
 + ति। चतुर्थमन्यथासिद्धिमाह। जनकप्रतीति। यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वे वयस्य यत्कार्यं प्रति पूर्वव
 जनकप्रतिपूर्ववृत्तित्वात्परिहायनयस्य गृह्यते॥ २॥

नी
 या-
 आ
 प्रीतिव-

अतिप्रसिद्धमन्यथासिद्धत्वेन निमित्तवश्यकपर्वभाविनः॥ एते पंचान्यथासिद्धे दंडादिकमादिमं। घटादंडरूपादि द्वितीयमपि र्शितं। ततो यत्तु भवेच्छाकुलालवनकोपरः पंचमो रासुत
 त्वं नित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धं। यथा कुलालपिल्लुघटप्रति। तस्य कुलालपिल्लुत्वेन घटप्रतिजनक
 त्वे अन्यथासिद्धिः। कुलालत्वरूपेण जनकत्वं लिष्टापत्तिः। कुलालास्य घटप्रतिजनकत्वात् पंचममन्यथासिद्धमा
 ह॥ अतिरिक्तमिति। एतेति। घटादाविति। तृतीयमिति। अवश्यं कृतं नियतपूर्ववृत्तिर्न एव कार्यं स भवेतीति नूनमन्य
 थासिद्धमित्यर्थः। अतएव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणं। अनेकद्वयत्वमन्यथासिद्धं। तत्र हि महत्त्वमवश्यं कृतं। तेनानेकद्वय
 त्वमन्यथासिद्धं। न च वैपरित्येकि विनिगमकमिति वाच्यं। महत्त्वं जातेः कारणत्वात् घटकत्वे लाघवात्। पंचमो रा
 सभादिः स्यात्। यत्तु घटव्यक्तिप्रतिरासमस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति। तत्रापि घटजातीयप्रतिस्तिद्विकारणभावेद
 डादिभिरवतश्च क्तेरपि स भवेरासमो अन्यथासिद्धमिति भावः। एतेष्वप्यवश्यं कस्त्वसौ॥ एतेष्वप्यवश्यं अन्यथासि
 द्धेष्वप्यवश्यं। अन्यथा आवश्यकः। तेनैव परंपरा चरितार्थत्वात्। तथा हि। दंडादिभिरवश्यं कृतं नियतपूर्ववृत्तिर्न
 र्वकार्यं स भवेदुत्वादिकं अन्यथासिद्धं। न च वैपरित्येकि विनिगमकमिति वाच्यं। इदं त्वस्य कारणत्वे दंडघटितपर
 परायाः संबंधत्वं ग्राह्यं। एवमन्यथासिद्धमन्यथासिद्धमिति चरितार्थत्वं स भवति। समवायी कारणं द्वयस्यैव विनिमित्तं स्यात्॥
 गुणकर्ममात्रवृत्तीति। असमवायी कारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं। न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यं त्रापितात्ययो। अथवा असमवा
 यमथाप्यसमवायहेतुत्वं

त्वं
 ल२
 त्वं
 त्वं

काल्यने

कारिका विशेषेण तात्पर्यवतिमत्वं इति परमाद्यं तेन तत्त्वसाधनस्य समवायेन प्रतीयमानस्य
 सित्यादीनां नानात्वं यत्तु गुणयोगिता
 वत् १ अन्यत्र नित्यस्य प्रतीयमानस्य तत्त्वमित्यतः २

इति १ काशा २

सि. मुक्ताव

५ चिकारणसंज्ञाभिन्नजातिमत्तत्वं तदर्थः ॥ तेन ज्ञानादीनां असमवायी कारणत्वविरहेपि नाव्यप्तिः ॥ अन्यत्र नित्यस्य इत्युच्यते ॥
 तिनित्यद्व्यापिपरमाण्वौदीनिविहाय अश्रितत्वं साधर्म्य इत्यर्थः ॥ अश्रितत्वं समवायिसंयोगान्तरसंबन्धो
 नरुतिमत्त्वं ॥ विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ दत्तं ॥ इदानीं द्वयस्यैवं शिष्यसाधर्म्यं वक्तुं प्रकृतं ॥ सित्यादीनां
 मिति ॥ सितिरिति ॥ परापरत्वमिति ॥ एधिव्यसेज्जोवायुमनसां परत्वमप ॥ ४ ॥ रत्वं मत्तत्वं कर्मवत्त्वं वेगवत्त्वं च साधर्म्यं ॥
 न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्ववानात्पन्नतत्राव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ परत्वसामानाधिकरणद्वयत्वव्याप्यजातिमत्तस्य
 १० व विहितत्वात् ॥ मत्तत्वं अपरकृष्टपरिमाणवत्त्वं ॥ तच्च एतेषां भेदा गगनादिपरिमाणस्य कुतोपपत्तत्वाभावात्
 पूर्ववत् कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्वयत्वव्याप्यजातिमत्त्वं ॥ वेगवद्वृत्तिद्वयत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वाच्यं ॥ का
 लरत्वात्त्येति ॥ कालाकाशात्मौ देशा सर्वगतत्वं सर्वमत्तसंयोगित्वपरममहत्त्वं च ॥ परममहत्त्वं जातिविशेषः ॥ श्रीशिव
 अपकर्षानाश्रयपरिमाणवत्त्वं ॥ सित्यादिपंचभूतानि ॥ एधिव्यसेज्जोवायुकाशानां भूतत्वं ॥ तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविश
 षगुणवत्त्वं ॥ अन्तरात्मलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वबोधः ॥ तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षेण तस्याप्युपनीतभावविषय
 त्वान्न हति आत्मनि नातिप्रसंगाः ॥ नवाप्रत्यक्षादिभिर्षय रूपादिमतिपरमाण्वोदायव्याप्तिः ॥ तस्य अपि स्वरूपयोग्य
 कात्तरत्वात् दिशो सर्वगतत्वं परममहत्त्वं ॥

तं ४

अथाकाशशरीरिणां अव्याप्यवृत्तिक्षणिके विरहे गुणत्वमेतत् १

विशेष

वि

त्वान्महत्त्वलक्षणकारणोत्तरासन्निधाअनप्रत्यक्षं ॥ अथवा आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वं चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ एधिव्यसेज्जो
 वायुनास्पर्शवत्त्वं ॥ इव्यारभन्तुर्बुध्यात् ॥ एधिव्यसेज्जोवायुपुचतुर्बुध्यारेभकत्वं ॥ न च इव्यानां रेभके घटादावव्यप्तिः ॥ इव्यसमवा
 यी कारणवृत्तिद्वयत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ अथाकाशमिति ॥ अव्याप्यवृत्तीति ॥ आकाशात्मतामव्याप्य
 वृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं ॥ आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स च अव्याप्यवृत्तिः ॥ यदा किंचिदवच्छेदनशब्दोत्पत्तिरन्या
 वच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् ॥ क्षणिकत्वं तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं ॥ योऽयं विबुधिविशेषगुणानां त्वान्तरं
 तिगुणानां श्रयत्वात् ॥ प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः ॥ एवं ज्ञानादीनामपि ॥ ज्ञानादिकहि आत्मनि विनोदोऽप्यवच्छेदे
 न ज्ञायते तदन्यावच्छेदेन तदभावोऽस्य वा ॥ एवं ज्ञानादिकमपि क्षणवृत्त्यावच्छाद्यते ॥ एवं च अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं ॥
 १० व विक्षणकोशेषगुणवत्त्वार्थः ॥ एधिव्यादौ रूपादि विशेषगुणास्तीत्यव्याप्यवृत्तीत्युक्तं ॥ तत्रैवाव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेष
 गुणेऽत्युक्तं ॥ न च रूपादिनामपि ध्वित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात् ॥ क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं सित्यादौ अतिव्याप्तमिति वा
 च्यं ॥ चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थः ॥ अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयतिष्ठति ॥ क्षणाचलुष्टयत्तु न कि
 मपि ज्ञानादिकं तिष्ठति ॥ रूपत्वादिकं तु क्षणाचलुष्टयानवस्थायिन्यपि रूपादावर्तत इति तदुदाहरणं ॥ ईश्वरज्ञानस्य च

य

रि

त्वा

सि० तमुक्तवकी०

तं

क

तुःक्षणरुचिर्वात॥ ज्ञानस्य तद्वृत्तिराल्लयेककं॥ यदाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा ज्ञानेति न देयं देयत्वादिमादाया
 लक्षणसमन्वयात्॥ परममहत्त्वाद्दशगुणत्वात्॥ चतुर्थे क्षणे द्वितीयादीनां नारायणपगमात् द्वितीयादीनामपि तथात्वात्तद्वार
 णाय विशेषेति॥ त्रिसृणोरुचित्वं वा वाच्यं॥ इच्छादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वाद्दशगुणत्वात्तद्वार
 णाय विशेषेति॥ प्रथमा स्वरयः॥ एथिव्यमेतत्सोत्पन्नवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः॥ न च चक्षुरादीनामज्ञेयकपाल
 स्थवन्नेरुक्षणश्चरुपवत्त्वे किमानमिति वाच्यं॥ तत्रापि स्तेजस्त्वनरुपानुमानात्॥ एवं च वाय्वानीतपृथिवी जलमे
 त्जोभागा नामपि पृथिवीत्वादिना अपि अनुमानं बोध्यं॥ न च घटादौ दुतस्त्ववर्णादिभिर्नेते जसि च द्रवत्वमव्याप्तिमिति वाच्यं॥ स
 द्रवत्वमव्याप्यं न हति द्रव्यत्वव्याप्यज्ञातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ घटजं तु पृथिवीपुल्लेपु दुतस्त्ववर्णादौ ते जसि
 भद्रवत्वसत्वात् तत्र पृथिवीत्वादिसत्वात्तदाराय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः॥ न च प्रत्यक्षविषयत्वपरमाण्वदौ अव्या
 प्तं अतिव्याप्तत्वादिति वाच्यं॥ चाक्षपत्रत्यस्त्वविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यज्ञातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ आत्म
 न्यतियानि वा सूरणाय चाक्षपेति॥ गुरुणीहोरसवती॥ गुरुत्वे रसवत्त्वं च पृथिवी जलयो रित्यर्थः॥ न च घ्राणे दिवादीनां
 ग्राह्यानीतपार्थिवादिभागा नो चरसादिमत्वो किमानमिति वाच्यं॥ तत्रापि पृथिवीत्वादिना तरनुमानात्॥ ह्येति॥

वत्वं

इयानेति नो बोध्यं १

प्रकृति

श्रीशिव

यद्यनेयस्य साधर्म्यवैध
 र्थमितरस्य तत् ३

स्पर्शाद्योष्ठैवेगारसस्त्वरोमस्तेतारुणाः॥ स्पर्शाद्योष्ठैरुपवेगो द्रवत्वे ते जसे गुणाः॥ स्पर्शाद्योष्ठैवेगश्च गुणत्वं च द्रवत्वं कं॥ रूपं रसस्त्वस्थाने हो वा रिपे ते च तुष्टौ॥ स्नेहो नागंधमुक्तासिता
 वैनेयतुष्टौ बुध्यदिष्टं संख्यादिपंचकं भावना तथा॥ धर्मा धर्मो गुणा एते आत्मनस्त्यः॥ चतुर्दश॥ संख्यादिपंचकं कालुद्दिशोऽव्ययते नरे नो मरा परते संख्यादिपंचकं वगैश्च मान्मे ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 संख्यादयः पंचकुडिदुष्टाय नोपि चैव
 पृथिवीते जसोरित्यर्थः॥ न च नैमिति कद्रवत्वघटादौ बहूनादौ चाव्याप्तमिति वाच्यं॥ तत्रापि पृथिवीत्वादी नैमिति कद्र
 वत्वस्यानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यज्ञातिमत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ आत्मनो भूतवर्गश्चेति॥ पृथिव्यमेतत्तत्वात्वाकारा
 त्मना विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः॥ यदुक्तमिति॥ तं यात्वादिकं विहायेति बोध्यं॥ तत्र कस्यपि नैधर्म्यं॥ तस्यैव ता चयित्वा
 त्॥ स्पर्शाद्योष्ठैवेगारस्येति॥ स्पर्शाद्योष्ठैविति॥ स्पर्शाद्योष्ठैविति॥ रूपं रसेति॥ स्नेहो नैति॥ बुध्यादिषु कमिति॥ धर्मा
 धर्माविति॥ संख्यादिपंचकं कालुद्दिशोः॥ संख्यादयेति॥ परापरत्वेति॥ ते च संख्यादयः पंच॥ रवे आकाशे॥ साधर्म्यवैध
 र्थनिरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति॥ तत्रेति॥ सितिर्गंधहेतुर्गंधसमवायिकारणमित्यर्थः॥ यद्यपि गंधव
 त्वनात्र लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वात्तात्प्रमाणोपन्यासोपकारणमुपन्यस्तं॥ तथा हि॥ पृथिवीत्वं गंधसमवायी
 कारणता बह्वेदकतया सिध्यति॥ अन्यथा गंधवत्त्वे स्यात्कस्मिन् कृत्वा पत्तेः॥ न च पाषाणो गंधाभावात् गंधत्व
 मव्याप्तमिति वाच्यं॥ तत्रापि गंधसत्वात्॥ अनुपलब्धिस्त्वनुत्कटत्वे नाप्युपपद्यते॥ कथमन्यथा तद्रूपमिति गंधपल
 भ्यते॥ भस्मना हि पाषाणध्वंसजं न्यत्वात्॥ पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति॥ यद्व्ययं द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादा
 नोपादेयमिति व्याप्तेः॥ दृष्टं चैतत्तदुपदेयमहापदध्वंसजन्यं॥ तत्र पाषाणपरिमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यपाषाणस्या

त्वं

वायुर्नैकादशभूते जसो गुणा जन्मसि विमाणभूतो चतुर्दश॥ दिक्कान्तयोः पंचपदेव चांबरमहेश्वरोष्टौ मनसस्तथैव १ स्पर्शादिवा रिपे ते अप्यंशो ३
 १॥ तत्र सितिर्गंधहेतुर्नाना रूपवती मता ॥ ६ ॥

सि. न. मु. की.

॥८॥

विद्युद्विनीलं तस्यैवा च तस्यापि गुणवत्त्वाधकाभावः। नोनोरुपेति। शुक्लनीलादिभेदेनाना ज्ञातीयैरुपेक्षितव्यामेव
 वर्तते। ननु अत्रादौ। तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात्। एषि व्यातु एकस्मिन् विधर्मिणि पाकवशेनाना नारूपसत्त्वात्। न च यत्र नाना
 पनोत्यन्ततत्रा व्याप्तिः॥ रुपद्वयवद्विद्व्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्य विस्तीर्णितत्वात्। रूपनाशवद्विद्व्यत्वव्याप्यजाति
 मत्वस्य वा वाच्यत्वात्। वैशिष्टिकनमेदधिवीपरमाणोरुपनाशस्यरूपान्तरस्य च सत्त्वात्। आर्यनयघटादवपिसत्त्वा
 लक्षणसमन्वयः। षड्विधस्तरसस्तत्र। मधुरकटुकषायादिभेदेन यः षड्विधोरसः पृथिव्यामेवान्यत्र तु मधुर एव सः॥ अत्रा
 विपूर्ववद्विद्व्यत्वव्याप्यजातिमत्वलक्षणबोध्यः। गंधस्ते द्विविधेति॥ द्विविधस्तु वस्तु स्थितिमात्रं न तु द्विवि
 धगंधवत्त्वलक्षणं॥ द्विविधस्य व्यर्थत्वात्। द्विविधं च सौरभासौरभभेदेन ज्ञेयं॥ स्पर्शेति। तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीति
 स्पर्शवत्त्वं। वायावपि वर्तते इत्युक्तं॥ पाकजड इति। इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शाः अनुष्णाशीत इति सापेक्षार्थतदुक्तं। वस्तु तत्त्वात्। पा
 कजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणं। अधिकस्यैव यथा। यद्यपि पाकजस्पर्शाः पृष्ठादौ नास्ति तथापि पाकजन्यस्यैव द्विद्व्यत्व
 व्याप्यजातिमत्वमर्थबोध्यः॥ नित्यानित्येति। अनित्यात्वमिति॥ सापेक्षिवीद्विविधा। नित्या अनित्याचेत्यर्थः॥ अपुलक
 पापरमाणुरुपा पृथिवी नित्या। तद्व्यापरमाणुभिर्ना पृथिवी द्यणुकादिः सर्वापि अनित्येत्यर्थः॥ सर्वानित्या पृथिवीति।

गंधस्ते द्विविधेति

श्रीशिव

नित्यानित्यावसाहेधानित्यादयुक्तलक्षणं॥ अनित्यानुमद्व्याख्यात २ स्पर्शस्तस्यास्तु नित्योत्पन्नानुष्णाशीतपाकज ॥८॥

स्य

अवयववतीत्यर्थः॥ ननु अवयविनी किं मानं। परमाणुपुंजैरेवोपपत्तेः। न च परमाणुना अतींद्रियत्वाद्दृष्टेः प्रत्यक्ष
 त्वेन स्यादिति वाच्यं॥ एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वे पितृत्सहस्रस्यापि प्रत्यक्षत्वात्। यथा एकैकं शस्यदूरं अप्रत्यक्षत्वे
 पितृत्सहस्रस्य प्रत्यक्षत्वं। न च एकस्य लोचनद्वयं तद्वद्विद्व्यत्वव्याप्यजातिमत्वलक्षणं। एको महाध्यानराशिबुद्धपपत्तेः। नैवं पर
 माणोरतींद्रियत्वेन तत्सहस्रस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात्। दूरस्थकेशस्तु नातींद्रियः। सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। न
 च तदतींद्रियपरमाणुपुंजस्यैव तत्त्वप्रत्यक्षत्वेपि विरोध इति वाच्यं॥ अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात्। अन्यथा
 च स्वरूपस्य दृश्यत्वं तद्वद्विद्व्यत्वव्याप्यजातिमत्वलक्षणं। न चानित्यस्यैतत्कारो कथं दृश्यदहनसत्तत्तदृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं।
 तत्र तद्वत्पातिदृश्यदहनोत्पत्तिरित्युपगमात्॥ न च दृश्ये न दृश्याणुकेन कथं दृश्यत्वसंज्ञां कृत्यत्तिरिति
 वाच्यं॥ यतो न कथं दृश्यत्वमदृश्यत्वोक्तस्य चित्स्वभावादाय समं। परंतु महत्त्वाद्भूतस्य पारिकारणसमुदायवशात् दृश्य
 त्वं। तदभावो दृश्यत्वं। तथा च त्रसरेणो महत्त्वात् प्रत्यक्षत्वं न तु दृश्याणुकादेस्तदभावात्। न ही त्वन्मतेपि दृश्यं भवति। परमाणो
 र्महत्त्वाभावात्। इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वं तेषां चावयवोपादानेन तत्त्वात्। न
 रुसर्षपयोरपि साम्यप्रसंगात्। अतः केचिद्विश्रामावाच्यः॥ यत्र विश्रामस्तस्या नित्यत्वं असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसंगात्

वयविनाः

सि० मुक्तावली०

नस्यनित्यत्वे। महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विमोतत्वमिव अणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कचिद्विमोतत्वमस्तीति
 तस्यपरमाणुत्वमिति॥ न च त्रसरेणाववविश्रामोस्त्विति वाच्यं। त्रसरेणुः सावयवः चादरुषद्वयत्वात् घटवत् इत्यनुमानेन
 तदवयवत्वमिति त्रसरेणोरवयवत्वाः सावयवत्वं। महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवत्वमिति॥ न चैरमप्रयोजकं।
 अपरुषमहत्त्वं प्रति अनेकद्वयत्वस्य प्रयोजकत्वात्॥ न चैवक्रमेण तदवयवधारापिसिद्ध्यदिति वाच्यं। अनवस्थाभये
 न तदसिद्धिरिति॥ सा च त्रिधेति। देहेति। कार्यरूपा पृथिवी त्रिधा। शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः। तत्र देहपुद्गा हरति। योनि
 जायते। योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः। योनिजं द्विविधं। योनिजमपि पुनरुत्पन्नं नैव। जरायुजं मातृपादनात्। अंडजं सर्पा
 दीनात्। अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जैदिकं। स्वेदजाः क्रिमि रंशाद्याः॥ उद्भिज्जैस्तु गुल्माद्याः॥ नारकीणां शरीरमयोनिजं।
 न च मातृपादि शरीराणां पार्थिवत्वं किं मानमिति वाच्यं। गंधादिमलत्वमेव प्रमाणत्वात्॥ न च केरोष्मादेरुपलंभाद्
 पृथ्व्यादिकमपि स्यादिति वाच्यं। तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादीनां संकरप्रसंगात्॥ येन नहि जलत्वादिकमेवास्तु। न तु
 पार्थिवत्वमिति वाच्यं। देहादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्। गंधाद्युपलब्धेऽपि पृथिवीत्वमिति॥ न च पार्थि
 वादिशरीरेषु जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यं। इह च शरीरत्वं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना सा कर्तव्या। किंतु चेष्टाश्रय

योनित्वादिभेदे
 दा

उद्भि
 श्रीशिव०

दीना

त्वे॥ वक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वात् नान्यापि॥ चेष्टाचरिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं क्रियानतु स्पंदनमात्रं घटादावतिव्याप्तेः॥
 न च वक्षादशरीरत्वे किं मानमिति वाच्यं॥ आध्यात्मिकमायुसंबंधस्मैव प्रमाणत्वात्॥ तत्रैव किं मानमिति चेत्। भगवत्
 संरोहणौ तदुत्पत्त्यात्। यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदा अंत्यावयवित्वेन विशेषणीयाः। न च यत्र शरीरे चेष्टा न जातिता
 तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं। तादृशं प्रमाणं भावात्। अथवा चेष्टावदवयवविवर्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं। अंत्यावय
 विमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा। तत्तन्मानुषत्वं चैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः॥ न च नृसिंहशरीरकथं
 लक्षणसमन्वयः। तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेन जातिताभावात्। जलीयतेजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि
 तातिताभावादिति वाच्यं। कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्। इदमिति॥
 प्राणोद्भियं पार्थिवमित्यर्थः। पार्थिवत्वं कथमिति चेत्। प्राणोद्भियं पार्थिवं कपालदिमं च सूक्ष्मं गंधस्यैवाभिव्यंज
 कत्वात्॥ कुंकुमं गंधाभिव्यंजकं कपालादिवत्। न च दृष्टान्तस्वीयरूपादिव्यंजकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं॥ परकीयत्वं
 पादव्यंजकत्वस्य तदवयवत्वात्॥ न च नवशराय गंधव्यंजकं जलं न अनेकांति कत्वमिति वाच्यं॥ तत्र रसाभि
 व्यंजकत्वात्॥ यद्वा परकीयेति न देयं। वायुपानीतस्फुरतिभागस्य दृष्टान्तत्वमेव भाव्यं। न च प्राणोद्भियं सन्निक

इदमिति वाच्यं

सि.मु. ५१.

१०

वस्य गंधमात्रं लब्धत्वा तत्र न्यभिचार इति वाच्यं ॥ इत्येवमतीति विशेषणं न विषय इति उपभोगसाधनं हि विषयः सर्वे
 मेव हि कार्यजातमदृष्टाधीनं यथाकार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगसाक्षात्परं पर्यावाप्तं न यत्वेन नहि विज्ञेयं योजनार्थं
 ॐ विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति ॥ तेन ह्यणुकादिकं ब्रह्मा तौ तसर्वं भवविषयो भवति ॥ शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकाशतरेणा
 धन्यासः शिष्यबुद्धिर्नैश्वर्यार्थः ॥ ॥ जलं निरूपयति ॥ वर्णः शुद्धः ॥ स्नेहसमवायी कारणं च छेदकं तथा जलं
 + जातिः सिद्धिः ॥ यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया नकार्यता वच्छेदकं तथापि ज्ञेयत्वे स्नेहत्वं तथा बोध्यं ॥ अथ पर
 माणां जलत्वं न स्यात् तत्र ज्ञेयत्वं स्नेहाभावात् ॥ तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यं भावनिश्चयमात्रं इति चेन्न ॥ अन्य
 स्नेहजनकता वच्छेदकं तथा ज्ञेयत्वं जलत्वं जातिसिद्धिः ॥ तज्जनकता वच्छेदकं तथा जलत्वं जातिसिद्धिः ॥ शुद्धं च स्नेहं च
 जलं स्येति दर्शयितुं उक्तं वर्णः शुद्ध इति ॥ न तु शुद्धं पवत्वं लक्षणं ॥ अथ कानैमित्तिकं इव त्वेव दत्तं तदुक्तं पदं इति द्रव्यं
 साक्षात् व्याप्य जातिमत्त्वं ॥ अभावरं शुद्धं तरे रूपाः समानाधिकरणरूपवद्भूति इत्येव साक्षाद्याप्य जातिमत्त्वं बालदर्शः ॥
 सत्त्व इति ॥ जलस्य मधुरस्वरसः ॥ शीतत्वस्पर्शः ॥ तिक्वददृष्टिरसवद्भूति इत्येव साक्षाद्याप्य जातिमत्त्वं बालदर्शः ॥ तेन
 शरीरेन्द्रियव्याप्तिः ॥ न तु शुद्धं रूपमेव कुतः ॥ कालिंदी जलदौ नीलगमले चैव इति चेन्न ॥ नीलजनकता वच्छेदकं तथा
 रसस्पर्शजनैर्मधुरशीतौ

पा

श्रीशिव

१०

५१

हि

लं जे त्वजातेरभावात् ॥ जले नीलरूपा संभवात् ॥ कालिंदी जले नीलत्वप्रतीतिस्त्याश्रयोपाधिकी भ्रांतैव ॥ अतएव वि यति
 विक्षेपे च वलि मोपलब्धिः ॥ अथ जले माधुर्यं किं मानं ॥ न हि प्रत्यक्षेण कोपिरसः स्तत्रानुभूयते न च नारीके लज्जलादौ माधुर्यं
 मुपलब्धं न इति वाच्यं ॥ तस्याश्रयोपाधिकत्वात् ॥ अन्यथा जंभीरकरवीररसादावुपलब्धे रसगुरिमत्वं नपि स्यादिति चेन्न ॥ हरीत
 क्यादिभक्षणस्य जलरससंयुक्तत्वात् ॥ न च हरीतक्योमेव जलोष्णसंयोगात् रसात्तरात्पत्तिरिति वाच्यं ॥ कल्पना गौरवभावात् ॥ ए
 धिवी त्वस्याम्लगुदिजनकता वच्छेदकं तथा जलत्वं बोध्यं ॥ जंभीररसादौ त्वं श्रयोपाधिकी तथा प्रतीतिः ॥ ए
 वं न च शीतस्पर्शजनकता वच्छेदकं त्वं जलत्वं बोध्यं ॥ एष च न दौ शैत्योपलब्धिश्च रनात्तरवर्ति शीतस्पर्शवत्सलित्तया
 तेन संयोगात् जलोष्णत्वप्रतीतिरौपाधिकी स्पृष्टेव ॥ तत्र पाका संभवात् ॥ स्नेहस्तत्र छेदादावपि तदं तर्जितं जलस्यैव स्नेहः ॥
 जलस्यैव स्नेहसमवायी कारणत्वात् ॥ तेन जल एव स्नेह इति मन्यं ॥ इव त्वं त्विति सांख्यिकद्वयत्वं जातिविशेषप्रत्येस
 सिद्धस्तदवच्छिन्नजनकता वच्छेदकं पितदेवतिभावः ॥ तेनादावपि जलस्यैव दृष्टत्वं ॥ स्नेहप्रकर्षणचरुनानुकूल्यमिति च स्प
 तं ॥ नित्यं ॥ एधिव्यादव जलस्यैव ॥ तथा हि जलं द्विविधं ॥ नित्यमनित्यं च ॥ परमाणु रूपं नित्यं ॥ अणुकादिसर्वमनित्यं ॥ अ
 वयवसमवेतं च ॥ अनित्यमपि त्रिविधं ॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ॥ एधिवीतयोर्विशेषस्तमाह ॥ किं निति ॥ अयानिज

इव त्वं तु सांख्यिकद्वयत्वं

नित्यतादिप्रथमवत्

किं तुरेहमयमिति

हृदयं सनं संभुतिमादि विषयो मतः ३

सिन्धुनावडी

११

प्रति

स्पर्शोष्णमेव तत्त्वम्

अथ

मेवेत्यर्थः ॥ जलीयं शरीरमयानि जंबुल्लोके प्रसिद्धं ॥ हृदयं सनं जलीयमित्यर्थः ॥ तथा हि रसनं जलीयं गंधाद्यर्थं
 जकले सति रसव्यं जकत्वात् ॥ सत्तुरसा भिन्नं जकादकवत् ॥ रसनं हृदयं सन्निकर्षवारणाय इव्यत्वं देयं विषयं दर्शयति ॥
 सिंधुरिति ॥ सिंधुः समुद्रः ॥ हिमंतुषारः ॥ आदिपदात्सरित्कासरकरकादिः सर्वापि ग्राह्यः ॥ न च हिमकरकयोः कठिनत्वात्पा
 र्थिवत्वं मिति वाच्यं ॥ उष्णणाद्विलीनयोस्तयोः जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ॥ यद्व्यं यद्व्यं च सैन्यमिति व्यापेर्जलोपा
 दानोपादेयत्वसिद्धेः ॥ अदृष्टविशेषेण द्वयत्वं विरोधात् ॥ करकायां कठिनप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ॥ तेजोनिरूपयति ॥
 ॥ स्पर्शोष्णोति ॥ उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः ॥ प्रत्यक्षसिद्धः ॥ इह च जन्मोष्णस्पर्शसमवायी कारणतायुच्छेदकं तेज
 स्त्वं जातिविशेषः ॥ तस्य परमाणुवृत्तित्वं जलस्येवानुसंधेयं ॥ न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चंद्रकिरणादावव्याप्तं वाच्यं ॥ तत्रा
 प्योष्णसत्त्वात् ॥ किंतु तदंतःपातिजलस्पर्शनाभिभवो दग्धः ॥ एवंचंद्रकिरणादौ पार्थिवस्पर्शनाभिभवो अस्करादौ
 अनुद्भूतत्वं तदग्धः ॥ स्यादप्यमिति ॥ वैश्वानरे मरुतस्तकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवाद्युक्तत्वात् ग्रहः ॥ नद्रूपा
 ग्रहे च निर्माणे चिदाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न ॥ अन्यदीय रूपेणोपधर्मिण हसंभवात् ॥ शरवस्येव पितृपीतिना ॥ बह
 सुशुक्लरूपेणाभिभूतं किंतु तदीयं शुक्लमभिभूतमित्यर्थः ॥ नैमित्तिके द्वयत्वं तु संवर्णादिरूपे तेजसितत्वं सत्त्वात् ॥
 मिति

स्याद्वयं शुक्लं भास्वरं

णो २

श्रीशिव ०
११

नित्यमादिचर्चवत् २

घटादावतिव्याप्तेः

दा न च नैमित्तिकद्वयत्वं न लक्षणं दहनाव्याप्त्येति वाच्यं ॥ एथिव्यवृत्तिर्नैमित्तिकद्वयत्ववद्वृत्तिर्द्वयसाक्षाद्यप्यजातिमत्वस्य
 विवक्षितत्वात् ॥ नैमित्तिकं ॥ जलस्येवेत्यर्थः ॥ तथा हि तद्विविधं नित्यमनित्यं च ॥ नित्यं परमाणुरूपं ॥ तरुचरनित्यं अवयुवि
 च ॥ तत्र त्रिविधं ॥ शरीरं हृदयविषयमेवात् ॥ शरीरं अयानिजमेवात् ॥ असूर्यलोकादौ प्रसिद्धं ॥ अत्रयोर्विशेषस्तमाह ॥ हृदयं
 नयनं चक्षुस्तजसं ॥ परकीयस्पर्शाद्यव्यं जकले सति परकीयरूपव्यं जकत्वात् ॥ प्रदीपवत् ॥ घटीयस्पर्शस्वीयस्पर्शव्यं जकत्वा
 त् ॥ आद्यं परकीयेति हेयं ॥ घटादेः स्वीयरूपव्यं जकत्वात् ॥ व्यभिचारवारणाय हृदीयं स्वीयं परकीयेति ॥ अथवा प्रभाया
 दृष्टान्तत्वसंभवादाद्यं परकीयेति हेयं ॥ चक्षुः सन्निकर्षव्यभिचारवारणाय इव्यत्वं देयं ॥ विषयं दर्शयति ॥ बहिः ॥ उष्णो
 दिविषयो मतः ॥ ननु सवर्णस्य तेजसत्वे किं मानं मिति चेन्न ॥ सवर्णं तेजसं ॥ असति प्रतिबंधके अत्यंतानु
 संधागेऽपि अनुष्ठियमानं द्रवत्वाभिकरणत्वात् ॥ यन्नैवं नैवं यथा एथिपीति ॥ न चाप्रयोजकं ॥ एथिपीद्वयस्य चा
 ग्निसंयोगनाशकत्वात् ॥ ननु पीतिमगुरुत्वात् अयस्य पार्थिवस्यापि तदानीं द्रवत्वात् नैव व्यभिचार इति चेन्न ॥ भजतु म
 यस्त्वमशीक्षो रवत् ॥ तस्याद्रवत्वात् ॥ अपरे तु पीतिमाश्रयस्याग्नि संयोगेऽपि रूपापरावृत्तिरर्शनात् ॥ तत्प्रतिबंध
 के जातीयं द्रव इव कल्प्यते ॥ तथा हि ॥ अग्निसंयोगी पितिमगुरुत्वात् अयः रूपप्रतिबंधकविजातीयद्रव इव स
 र्ववि १

हृदयं सनं संभुतिमादि विषयो मतः ३

तस्मात् जलद्रवत्वस्य

सि मुक्तावडीप्र

युक्तः॥ अत्यंगि संयोगेपि पूर्वतः पविजातीयरूपानधिकरणत्वात्॥ जलमध्यस्थपीतपटवत्॥ तस्य पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात्॥ वायुनिरूपयति॥ अपाकजति॥ अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्वात् अतुक्तं अपाकजति॥ अपाकजस्य स्पर्शस्य जलादावपि सत्वात् अतुक्तं अनुष्णाशीतजति॥ एतेन वायौ विज्ञातीयस्पर्शादर्शितः॥ तज्जनकतावच्छेदकमिति भावः॥ एष वायुः स्पर्शादिरिगुणः॥ वायुर्हि स्पर्शस्य शब्दवैकल्ये रनुमीयते॥ विज्ञातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन रणादीनां च त्याशाखादीनां च न नवायोरनुमानात्॥ यथा च वायुनप्रसृष्टस्तथा येवस्यते॥ पूर्ववन्नित्येता युक्तः॥ वायुर्हि विधेयनित्यमित्यर्थः॥ परमाणु रूपानित्यस्तद्व्यस्तत्वनित्यः समवेतश्च॥ सोपि त्रिभिधः॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात्॥ ननशरीरे अयोनिजोपि शाचानां॥ परतुजलीयते जसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागस्योपलब्धभादुपभोगस्मत्त्वं॥ जलादीनां प्राधान्यात्॥ जलीयत्वादिकर्मपि॥ अत्र ये विशेषस्तमाहा॥ देहेति॥ शरीरव्यापकस्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वरात्तत्र वायवीयं रूपमिन्द्रियं च सन्मध्ये स्पर्शस्यैव अभियंजकत्वात्॥ अंगसंमिश्रितं तुरीयाभिधं जकव्यजनपवतवत्॥ विषयदर्शयति॥ प्राणादिरिति॥ यद्यप्यनित्यावायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्विधत्वप्राणादिभेदेत्युक्तमाकरे॥ तथापि संसेपादेव त्रैविध्यं उक्तं प्राणास्त्वेक एवाहृदि नाना स्थानवशात् तन्मुरनिर्गमनादिना नाना

प्राणादिस्तु महावायुपर्यंतो विषये मतः॥

श्रीशिव

१२

इह वापि न विदितं

संयोग

क्रियातः तत्संज्ञां लभत इति पर्यवसितो वायुः॥ आकाशं निरूपयति॥ आकाशस्येति॥ आकाशकायः शब्दो वैशिष्ट्यिको गुणः॥ तस्यैव व्यक्ति कर्त्तिकेत्वात् न ज्ञातिः॥ किंतु शब्दाश्रयत्वं॥ वैशिष्ट्यिक इति कथनं तु विशेषगुणांतरत्वेन व्यवच्छेदाय॥ एतेन प्रमाणमपि दर्शितं॥ तथा हि॥ शब्दो गुणः चक्षुर्ग्राह्यो ग्राह्यवतिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्॥ स्पर्शवत्॥ शब्दः इव समवेतः गुणत्वोदित्यनुमानेन शब्दस्य इव समवेतौ सिद्धिः॥ शब्देन स्पर्शवद्विशेषगुणः॥ अग्निसंयोगात् समवायी कारणत्वभावे स्मृति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात्॥ त्वं स्वरवत्त्वात्॥ अपाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय अग्निसंयोगेत्वं॥ परतुजलीयते जसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागस्योपलब्धभादुपभोगस्मत्त्वं॥ जलादीनां प्राधान्यात्॥ जलीयत्वादिकर्मपि॥ अत्र ये विशेषस्तमाहा॥ देहेति॥ शरीरव्यापकस्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वरात्तत्र वायवीयं रूपमिन्द्रियं च सन्मध्ये स्पर्शस्यैव अभियंजकत्वात्॥ अंगसंमिश्रितं तुरीयाभिधं जकव्यजनपवतवत्॥ विषयदर्शयति॥ प्राणादिरिति॥ यद्यप्यनित्यावायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्विधत्वप्राणादिभेदेत्युक्तमाकरे॥ तथापि संसेपादेव त्रैविध्यं उक्तं प्राणास्त्वेक एवाहृदि नाना स्थानवशात् तन्मुरनिर्गमनादिना नाना

सत्त्वम

वि

स्य

कालं निरूपयति॥

॥ ज्ञानमिति॥ तेन प्रमाणं दर्शयितुं

एकः स चतुष्पाधितः॥

इदं तु भवेत्तार्किकं॥ ज्ञानानुगतं कालं तदनुगतामात्रमवगतं॥

सि० मुक्तावली ०

परपरत्वधीहेतु ३

आहा जगतेति॥ इदानीं च दृष्ट्यादिप्रतिपत्तिः सूर्यपरिस्पंददिकं यदि विषयी करोति तदा सूर्यवर्तनैरिस्पंददिनाद्यैः सं
 बंधो वाच्यः संयोगादिर्न संभवति इति काल एव संबन्धघटकः कल्प्यते इष्टं च तस्याश्रयत्वं सम्यक्॥ प्रमातरं रश्मिति॥
 पैरपोति॥ परत्वादिबुद्धेरसाधारणनिमित्तकाल एव॥ परत्वापरत्वयो रसंनवायी कारणसंयोगाश्रयोत्पाद्यवादतिरि
 क्तः कल्प्यत इति भावः॥ वनवे कस्य कालसिद्धौ क्षणदिन मासवर्षादिसमयभेदे न स्यात् अत आह॥ क्षणादिः स्या
 दुपाधितः॥ कालस्त्वेकोपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः॥ उपाधिस्तु स्वजन्ये प्रागभावावच्छिन्नं क
 र्मा॥ पूर्वसंयोगावच्छिन्नं प्राविभागे वा॥ पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नं उत्तरसंयोगप्रागभावावच्छिन्नं के
 र्मा॥ न च उत्तरसंयोगान्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं॥ कर्मांतरसत्वादिति॥ महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो न भवति
 तदा अनायत्याध्वसेनैवोपपादनीय इति॥ दिशं निरूपयति॥ दूरं तिकेति॥ दूरत्वं अंतिकत्वं च
 दैशिकपरत्वं परत्वं च बोध्यं॥ तदुध्वेरसाधारणं नैव दिशो वा॥ दैशिकपरत्वापरत्वयो रितिरसंनवायी कारण
 संयोगाश्रयतयात्पाद्यवादोक्तं॥ दिकं सिद्धयतीति भावः॥ ननु यद्येकैव दिकं तदा प्राचीनप्रतीत्यादिव्यवहारः क
 थं उपपद्यतामन आह॥ उपाधिभेदादिति॥ यत्पुरुषस्युदयगिरिसन्निहितायादिकं न त्पुरुषस्य प्राची एवोत्तर
 उपाधिभेदात् प्राचीन्यादिव्यवहारो भावः॥ इति नादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकैरीति॥ ४॥

विभाग

श्रीशिव
सूक्तिकादिधोदेवता
नित्यादयुच्यते

१३

आत्मोद्दिष्टादि ०२

यगिरिदिव्यवहारादिकं प्रतीची॥ एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुसन्निहितादिगुदीची॥ तद्व्यहितात्वाची॥ सेवीप्रामेव वर्षाणां
 मेरुत्तरतास्थित इति नियमात्॥ आत्मनो निरूपयति॥ आत्मत्वं जातिस्तु स्वरुदु
 र्वादिसंनवायी कारणताबोधेनया सिध्यति॥ ईश्वरे सा जतिरस्त्येव॥ अदृष्टादिरूपकारणाभावात् न स्वरुदु
 द्युषति॥ नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलवश्यं भाव इत्यस्या प्रयोजकत्वात्॥ परे तु॥ ईश्वरे तु सा जातिनीत्येव प्रमा
 णाभावात्॥ न च दशमद्वयस्यापत्तिः॥ लानवत्वेन विभजनादित्याह॥ इन्द्रियाणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपा
 दकः॥ यद्यप्यात्मनी अहं लाने अहं स्वरुतीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्ति तस्यापि विप्रतिपन्नं प्रतिप्रथमत एव शरी
 रादिभिन्न एव तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यं त इत्यतः प्रमाणं दर्शयति॥ कारणमिति॥ वाश्यादीनां छिदा
 करणानां कर्तारमं करणफलोपधानं न दृष्टं॥ एवं च क्षुरादीनां कर्तारमं तरेण फलोपधानमिति मपि नोपपद्यत इत्यति
 रिक्तकर्ता कल्प्यते॥ ननु शरीरस्य कर्तृत्वमस्तु त आह॥ शरीरस्येति॥ ननु चैतन्यं लानं दिकमेव॥ मुक्तात्मनां त्वन्मतरुव
 त्ततः शरीराणां तदभावे का स्थितिः॥ प्राणाभावेन लानाद्यभावस्य सिद्धिरिति चेन्न॥ शरीरस्य चैतन्यं बाह्यविलोकात्
 तस्य स्थविरे स्मरणानुपपत्तिः॥ शरीराणां अवयवोपचयापचयेन त्वादविनाशशालित्वात्॥ न च पूर्वशरीरात्प

अधिष्ठाता
करणं हसकत्वं ॥ ५

३ शरीरस्य चैतन्यं तत्पुण्यमिचारतः ॥ ३

मानवूरणानां ४

स्त्व ३

॥१॥ तथा त्वंचेदित्याणामुपधातेकथं स्मरति ॥१॥

नु२

सिद्धांतमुक्तावली प्र

१४

न संस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यते इति वाच्यं ॥ अनंत संस्कारे गौरवात् ॥ एवं शरीरस्य चैतन्ये वा लक्ष्यस्तन पानादौ प्र
प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ इष्टसाधनतासा नस्य तद्वेत्तु वादिति ॥ तदानीं इ * कल्पना * इष्टसाधनता भावका भावात् ॥ प्रवृत्ते ज्ञानांतरानु
भवेष्टसाधनस्य तदानीं स्मरणे व प्रवृत्तिः ॥ न च ज्ञानांतरानुभूते मन्यदपि स्मर्येतेति वाच्यं ॥ उद्बोधका भावात् ॥ अत्र
तु अनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते ॥ इष्टसाधारण्येनादित्या आत्मनो अनादिसिद्धौ अनादिभाव
स्य नाशा संभवात् नित्यत्वं संभवतीति बोध्यं ॥ ननु चक्षुरादीनां लानादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्त्वधिरोधसाधका भावा
दन आह ॥ तथा त्वंचेदिति ॥ तथा त्वंचेत्तन्योपधाते नाशो सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव ॥ पर्व चक्षुषा साक्षात्कृतानां
चक्षुरभावे स्मरणं न स्यात् ॥ अनुभवितुरभावात् ॥ अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणे संभवात् ॥ अनुभव स्मरणयोः सामा
नाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ॥ ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादन
आह ॥ मनोपीति ॥ न चैतन्यं लानादिति ॥ मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षेण महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि लानस्करादिसत्त्वे त
त्प्रत्यक्षत्वात् नुपपत्तेरित्यर्थः ॥ यथा च मनसोऽणुत्वं तथा ग्रे वस्यते ॥ न चैतन्यं विज्ञानमेवात्मा ॥ तस्यैतः प्रकाशश्च १४
त्वाच्चेतनत्वं ॥ लानस्करादिकं न स्येवाकारविशेषः ॥ तस्य भावत्वादेव क्षणिकत्वं ॥ पूर्वपर्वविज्ञानस्योत्तरोत्त
॥१॥ मनोपिन तथा लानाद्यनध्यक्षं तथा भवेत् ॥३॥

श्रीशिव

१४

स्व

वि

एकस्मिन्प्रतिपक्षपक्षिनीयुक्तः विनिर्गमकः तस्याभावः २

वि +

न

रविज्ञानहेतुत्वात् ॥ सुषुप्तावपि आलुपविज्ञानभारानिरावाधेव ॥ मृगमदवासनायाः वसुनद्वयपर्वपर्वविज्ञानजनित संस्काराणां
उत्तरांतरविज्ञाने संक्रांतत्वात् नुपपत्तिः स्मरणे रिति चेन्न ॥ तस्य मृगद्विषयत्वे सार्वतत्वात् पत्तिः ॥ यत्किंचिद्विषयत्वे विनिर्गमका भा
वात् ॥ सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसंगश्च ॥ तदानीं निराकाराच्चित्तततिरनुवर्तते इति चेन्न ॥ तस्य स्वते प्रकाशत्वे प्रमाणाभा
वात् ॥ अन्यथा घटादीनामपि लानत्वापत्तिः ॥ न चिष्टापत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं ॥ घटादेरनुभूयमान
स्यापलब्धितुमशक्यत्वात् ॥ अकार लानविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेत् ॥ किं प्रयमाकरोऽतिरिच्यते विज्ञाना नो हि समाया
तं विज्ञानव्यतिरिक्ते न वस्तुना ॥ नातिरिच्ये चैतर्हि समूहात्वं नो नीलाकारो पीताकार स्यात् ॥ स्वरूपतो विज्ञानस्या
विशेषात् ॥ अथाह रूपो नीलत्वादिविज्ञानधर्म इति चेन्न ॥ नीलत्वादीनां विरुद्धा नामेकस्मिन् समवेशात् ॥ इतरथा वि
रोधावधारणस्यैवदूरूपपादत्वात् ॥ न वा वासना संक्रमः संभवति ॥ मातृपुत्रयोरेपि वासनावात् ॥ विज्ञानेनैवोत्पाद
कत्वेतरा संस्कारा नैव प्रसंगः ॥ क्षणिकविज्ञाने चितिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न ॥ मानाभावात् कल्पना गौरवात् ॥ एत
न क्षणिकशरीरे चैतन्यमपि प्रत्यक्षं ॥ गौरवादतिशये मानाभावाच्च ॥ बीजादावपि सहकारिसंभवा नोभ्यामेवोपपत्तेः कुर्व
इपत्वा कल्पमानात् ॥ अस्तु न हि क्षणिकविज्ञाने गौरवं नित्यविज्ञानमेवात्मा ॥ अविनाशी वा अरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानम
* संक्रमप्रसंगात् ॥ न चोपादानापादयभावानिदामक इति वाच्यं ॥ वासनायाः संक्रमा संभवात् ॥ उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न ॥ तदुपपादकाभा
* संभवधाना २

वि
ज्ञानस्यैवो

नेः

सि.मु. ७८१ प्र०

पि०

२५

अ०

नंतं ब्रह्मेत्यादिभूतेरिति चेन्न तस्य सविषयत्वात् संभनस्य प्रागेव दर्शितत्वात् निर्विषयस्य तान्त्रिमा नाभावात् सविषयस्याप्यनुन
वादो ह्यनभिन्नानित्य आत्मेति सिद्धं सत्यं चानमिति ब्रह्म परं जीनेषु नाप्युच्यते तानाद्या नस्तस्मिन्वादिभिर्जीवानां पर
स्परभेदसिद्धौ सुतरां हि भेदः अन्यथा बंधनो ह्यनुपपत्तेः यो हि भेदो भेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदे न तदीयत्वं प्रतिपादयन्
स्तोति अभेदभाव नयैव यतितव्यमिति वदति अतएव सर्व एवात्मानः संपर्षिता इति श्रुतेः मोक्षरशाया अज्ञानिनो नो बंध
राजाय न ह्यपि नाभेदस्य नित्यत्वेन नाशा यो गान् भेदना शैव्येति ह्येव स्यात्सत्यं वा न च द्वित्वमपि न स्यातीति वाच्यं न वनिदु
र्मिके अत्मणि सत्यत्वाभावे सत्यस्वरूपं तदिति वदित्वा नावोपेयात्मको वाविति स्वयं चत्वात् मिथ्यात्वाभावाधिकरणात्
कस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभावाच्चैकित्वयात्मको ह्येवमित्युच्यते प्रत्येकमेकत्वेऽपि स्थिती जयोर्लुने गध इति व
दुभयैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निरुद्धत्वादिना साम्यं प्रतिपादयतीति
संपराधिक्ये पुरोहितो यं राजासं वृत्त इति वत् अतएव निरुज्जनः परमं साम्यमुपैतीत्युच्यते इत्येवमपि न स्मृतत्वात्मा किं तु
तानाद्याश्रयानि स्युर्विज्ञानमा नंदं ब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेन तानाश्रय एवोक्तं यः सर्वत इत्याद्यनुरोधात् आनंदमित्यस्या
प्यानंदवदित्यर्थः अतंदोषिदुःखाभावेन उपचर्यते नाराद्यप्यगते स्वरूपे संवत्सो ह्यिति यो वत् अस्तत्वात् स्मिन्ना नंदो न वसा
सर्ववित्

यतिः
शिवः

२५

न२

नानंदः अस्तत्त्वमिति सुखं भूते वदते स्वरूपं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न द्विष्टकल्पनापत्तेः प्रकरणविरोधाच्च आनंदमि
त्यत्र नत्वर्थोऽप्यप्रत्ययविरोधादिति संक्षेपः एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्मलः किंतु चेतनः कार्यका
रणकारभेदात् कार्यनाशसत्कारणरूपतया नाशो न स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगत चेतन्याभिमानान्यथानुपप
त्त्यात्कल्पना बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्त्वमनःकरणमित्युच्यते तत्सत्त्वो सत्त्वाच्च न्यापुरुषस्य संसारप
वर्गे तस्या एव इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिज्ञानरूपोऽपि दाना संबंधः पुरुषे कर्तृत्वभिमानो बुद्धौ चेतन्याभिमानश्च
भेदाग्रहणात् अभेदकत्वं च मिति मंदशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिबिंबादुक्तत्वं दृष्टव्यं दृष्टव्ये वसुधैव कुटुम्बकम् इ
दमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विकः निश्चासाभिहतदृष्टव्ये वसुधैव कुटुम्बकम् इति
व्यापारादेशस्तेनाशत्रयवर्ती बुद्धिः तत्परिणामेन पुरुषस्य तात्त्विकः संबंधः दृष्टव्यमिति निमित्तं वसुधैव कुटुम्बकम् इति
उच्यते तानवत्स्वरूपदुःखेष्टादृष्टप्रत्यक्षधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः न च बुद्धिश्चेतना
परिणामित्वादिप्रतिपत्तौ न तात्त्विकत्वं ह्येवमपि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः तद्विज्ञानेनाभावात्तु चेतनो
हं करोमीति प्रतीतेः चेतन्याशेषमिति चेत् कृत्यं शेषिकि नैव तत् अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावाच्च नित्यत्वे तत्स्वरूपं

उद्भूतत्वं नयनस्य गोचरं दृग्भाषितं हंति पृथक् संख्यो विभागसंयोगपरपरत्वं स्नेहे द्विवत्वं परिमाणमुक्तं

मध्यं तथास्तेरसतायास्तथाशब्देविचित्रुतेः

क्रियाजातिर्योग्यवृत्तिसमवायश्च तादृशः

सि० मु० प्र०

प्राणव्याप्य इत्यर्थः ॥ गंधत्वादि रित्यादिना समवायादिपरिग्रहः ॥ गंधप्रत्यक्षत्वात् तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा गंधाश्रयग्रहणे तद्व्याप्यस्य
 नतोमिति बोध्यं ॥ तथारसेतिारसत्वादिसहित इत्यर्थः ॥ तथाशब्दोदिसहितः ॥ गंधारससंयोगो बोध्यः ॥ उद्भूतत्वं नयनस्य गोचरं दृग्भाषितं हंति पृथक् संख्यो विभागसंयोगपरपरत्वं स्नेहे द्विवत्वं परिमाणमुक्तं
 वनुद्भूतत्वं नयनस्य गोचरं दृग्भाषितं हंति पृथक् संख्यो विभागसंयोगपरपरत्वं स्नेहे द्विवत्वं परिमाणमुक्तं
 वृत्तिबोध्यं ॥ तादृशः ॥ योग्यवृत्तिवृत्तिरित्यर्थः ॥ चक्षुर्योग्यत्वमेव कथ्यमत आह ॥ गृह्णातीति ॥ आलोकासंयोगोद्भूतत्वं नयनस्य गोचरं दृग्भाषितं हंति पृथक् संख्यो विभागसंयोगपरपरत्वं स्नेहे द्विवत्वं परिमाणमुक्तं
 यथाक्षुब्धप्रत्यक्षकारणं ॥ तयोर्द्वयचाक्षुषप्रतिसमवायसंबन्धेन कारणत्वं ॥ इत्यसमवेतं ॥ दिप्रत्यक्षस्वाश्रयसमवायसंबन्धेनेति ॥ उद्भूतत्वं नयनस्य गोचरं दृग्भाषितं हंति पृथक् संख्यो विभागसंयोगपरपरत्वं स्नेहे द्विवत्वं परिमाणमुक्तं
 विउद्भूतत्वं नयनस्य गोचरं दृग्भाषितं हंति पृथक् संख्यो विभागसंयोगपरपरत्वं स्नेहे द्विवत्वं परिमाणमुक्तं
 स्यान्नाह ॥ तथाच पृथक् स्वरव्याप्ये चक्षुर्नाह ॥ गुणा उक्ता एव क्रिया ॥ एवं जातयो योग्यवृत्तयश्च त्वचोगनात्याह ॥ अ
 प्रापि ॥ विगिदियज्ज्येद्व्यप्रत्यक्षरूपकारणमिति ॥ नवीनास्तबहिर्द्व्यप्रत्यक्षरूपकारणं ॥ प्रमाणाभावात् ॥ किनु चाक्षुष
 प्रत्यक्षरूपे स्पर्शानप्रत्यक्षे च स्पर्शः कारणं ॥ अन्यव्यतिरेकात् ॥ बहिरिद्व्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न किंचित् ॥ आत्मा
 वृत्तिशब्देन विरोधगुणवत्त्वाप्रयोजनमस्तु ॥ रूपस्य कारणत्वे ला ॥ इव्य ॥ अत्र प्रतियोगि ॥ वायोस्वाभिदिद्येनाह ॥ गृह्
 ॥ ५ ॥ रूपान्यअस्तु योग्यरूपमनाधिकारणं ॥ इव्याध्यक्षे त्वचयोगिमनसाज्ञानकारणं ॥ ६ ॥ उद्भूतत्वं नयनस्य गोचरं दृग्भाषितं हंति पृथक् संख्यो विभागसंयोगपरपरत्वं स्नेहे द्विवत्वं परिमाणमुक्तं
 ३ ॥ तथाच बहिरिद्व्यज्ज्येद्व्यप्रत्यक्षमात्रे कारणमिति ॥ ३

श्रीशिव

३७

तत्त्वं इव्य

णप्रसंगः ॥ अस्यापत्तिरिति चेत् ॥ तस्य स्पर्शवत्त्वात् कारणमस्तु ॥ प्रमाया अप्रत्यक्षे त्विष्टापत्तिरित्येव किं न स्यात् ॥ तस्मात्प्रमा
 पश्यामीत्यतिबहुयुत्तरा मीतिप्रत्ययसत्वाद्वा योरपि प्रत्यक्षं भवत्येव ॥ बहिरिद्व्यप्रत्यक्षमात्रे नरूपस्य न च स्पर्शस्य हेतुत्वा
 वायुप्रश्नमेप्रमेयैरेकत्वं दृश्यत एव ॥ किंचिद्व्यादिकमपि ॥ किंचिद्व्यापरिणामोद्यग्रहो दोषादित्याह ॥ त्वचयोगादिति त्व
 नः संयोगः ॥ तानसाभान्यप्रतिकारणमित्यर्थः ॥ किंतु प्रमाणं ॥ सप्तमिका लेखचं त्येत्कापुरीतती वत्तमानेन मनसाज्ञा
 नं न नमिति ॥ ननु सप्तमिकाले किं ज्ञानं भविष्यति ॥ अनुभवरूपं स्मरणं वा ॥ नय ॥ अनुभवसामान्यभावात् ॥ तथाहि ॥ प्रत्य
 क्षे चक्षुरादीना सह मनः संयोगस्य हेतुत्वात् ॥ तदभावादेव न चक्षुषादिप्रत्यक्षं ॥ ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं
 ज्ञानाद्यभावादेव च आत्मनोपि न प्रत्यक्षमिति ॥ व्यपिज्ञानाभावादेव नानुमितिः ॥ सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमितिः ॥ पद
 ज्ञानाभावादिशाब्दबोध इति अनुभवसामान्यसामान्यभावान्ननुभवः ॥ उद्बोधकाभावात् न स्मरणं ॥ मैवं ॥ सप्तमिप्राक्षा
 नुमितिश्चादिव्या ॥ तत्त्वसंबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसंगात् ॥ तदतींद्रियत्वेनानाभावात् ॥ सप्तमिप्राक्षा लेखिबिकल्पकत्वे
 वनियमेन जायत इत्यपि प्रमाणाभावात् ॥ अथ ज्ञानमात्रे त्वं नः संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा सतचाक्षुषादिप्रत्य
 क्षकाले त्वचप्रत्यक्षं स्यात् ॥ विषयत्वकसंयोगस्य त्वं नः संयोगस्य च सत्त्वात् ॥ परस्परप्रतिबंधादिकमपि न स्यात्

३ मनोप्राप्तसंस्कारबंदुः स्वामिनाद्वयमिति कतिः ३

४ तानेयानिर्विकल्पकान्येतदतीत्यस्येतत्

सिं.मु.व.प्र.पा० दिनि॥ अत्रकेचित्पुर्वोक्तयुक्त्या त्वदु.मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वं अनुभवानु-
 रोधात्कल्प्यतरुति अन्येपिसुषुप्त्य निरोधाच्चमनः संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्ये चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वदु.म-
 नः संयोगाभावात्तत्वाचप्रत्यक्षमिति मनोर्गोत्वमिति मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः॥ प्रतिज्ञाना॥ कतिर्वत्तः॥ एवं
 १० अपि स्वरुवादिर्कमनोप्राप्त्या एवमात्मापि मनोप्राप्त्या॥ किंतु मनोमात्रस्य गोचररूपेण न पर्युक्तत्वादत्र नोक्तः॥ ज्ञान-
 १६ मिति॥ चक्षुः संयोगाद्यनंतरं घटत्वाकारकं घटत्वाविशिष्टज्ञानं न संभवति॥ एवमविशेषणस्य घटत्वादज्ञानाभा-
 वात्॥ विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्॥ तथाच प्रथमतो घट घटत्वेन विशिष्टज्ञानवगाहिज्ञानस्य प्रत्य-
 क्षं न भवति॥ घटमहं जानामीति प्रत्ययात्॥ तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकाशितं न भवति॥ ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं प्रकार-
 मरवविशेषणमित्युच्यते॥ विशेषणे यदि विशेषणं तद्विशेषणता वच्छेदकमित्युच्यते॥ विशेषणता वच्छेदकप्र-
 काशकज्ञानं विशिष्टविशिष्टज्ञाने कारणं॥ निर्विकल्पकं च घटत्वादिकं प्रकारं तेन घटत्वाविशिष्टघटादिव-
 ३ वगाहि ३ काशकज्ञानं विशिष्टविशिष्टज्ञाने कारणं॥ निर्विकल्पकं च घटत्वादिकं प्रकारं तेन घटत्वाविशिष्टघटादिव-
 शिष्टज्ञानं ज्ञानेन संभवति॥ घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति॥ ज्ञानातिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किं-
 चिद्धर्मप्रकारकत्वमनियमात्॥ महत्त्वं पदार्थहेतुरिति॥ इव्यप्रत्यक्षमहत्त्वं समवायसंबन्धेन कारणं॥ इव्यसमवेता-
 भा २ ॥६॥ वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञाने जायते॥ तदेव निर्विकल्पकं॥ तच्च न प्रत्यक्षं॥ दि-
 त्थादि १

श्रीशिव १५

प्रमाणं संसर्गादि

संक्षेपः २

नागुणकर्मसाभ्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसंभवाय संबन्धेन॥ इव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनां प्रत्यक्षे-
 स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन कारणमिति॥ इदियमिति॥ अत्रापिषड्विधरूपानुपपत्तिः॥ इदियत्वं तु न जातिः॥ एषिवीत्या-
 दीनां सांकेयिकत्वं किंचाशब्देतराद् न विशेषगुणानां श्रयस्त्वसतिज्ञानकारणमनः संयोगाश्रयत्वं इदियत्वं॥ आत्मादिवार-
 १० णात्सत्यं तत्तत्तद्विशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरं॥ विशेषगुणरूपादेः सुषुप्ते सत्त्वात्तद्वत्त्वं तत्तत्तद्वत्त्वं तत्तत्तद्वत्त्वं॥
 शुक्लत्वादीनां सांकेयिकत्वं न च शुक्लत्वादिव्याप्यता नैवोद्भूतत्वमिति वाच्यं॥ उद्भूतरूपत्वादीनां चाक्षुषादीनां जनकत्वरूप-
 पपत्तेः॥ किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यं अनुद्भूतत्वनाना॥ तदभावकटश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगाश्रयत्वं॥ तथाच शब्देतराद्भूत-
 गुणः संयोगादिव्यक्षुरादौ अस्य नो विरोधः॥ कालादिवारणाय विशेषरत्नां इदियावयवविषयसंयोगस्थापिना चानते प्रत्यक्ष-
 जनकत्वादिद्वियावयववारणाय॥ कालादौ रूपानां वप्रत्यक्षसंनिर्गम्य घटकतया कारणीभूतं चक्षुः संयोगाश्रयस्य का-
 लादिवारणाय च मनः पुदं॥ ज्ञानकारणत्वमित्यपि तद्वारणाय॥ कारणमिति॥ असाधारणकारणं कारणं॥ असाधार-
 णत्वं व्यापारत्वं॥ विषयं इत्येति॥ व्यापारः सन्निकर्षः सोपिषड्विधः॥ सन्निकर्ष उद्धारणद्वारा इत्येति॥ इव्यग्र

म ४

१ विषयं इत्यसंबन्धो व्यापारः सोपिषड्विधः ॥

कारणमिति २

इत्यग्रहस्तसंयोगात्संयुक्तसमवायतः॥ इत्येवमवेतानां तथा तत्समवायतः॥ तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः॥ तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः॥ विशेषणतः
यातद्वृत्तीनां गेहो भवेत्॥ यदि ह्युपलभ्यते त्वेव यत्र प्रसज्यते॥ प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्॥

सि० मु० ०५० प्रकर०

१९

विनि॥ इत्येवमवेतानामिति तत्रेति तद्वृत्तीनामिति विशेषणमिति प्रत्यक्षमिति॥ इत्यप्रत्यक्षं रं द्रियसंयोगजन्यं॥ इत्यसम
वेतप्रत्यक्षं रं द्रियसंयुक्तसमवायजन्यं॥ एवमत्रापि वस्तुतस्त इत्यचाक्षुषं प्रतिचक्षुः संयोगः कारणं॥ इत्यसमवेतचाक्षुषं प्र
तिचक्षुः संयुक्तसमवायः॥ इत्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रतिचक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायः॥ एवमन्यत्रापि विशिष्टव
कार्यकारणभावः॥ परंतु पृथिवी परमाणुनीले नीलत्वे पृथिवी परमाणो पृथिवीत्वे च चक्षुषा कथं न गृह्यते॥ तत्र
परंपर्या उद्भूतरूपसंबंधस्य महत्वसंबंधस्य च विद्यमानत्वात्॥ तथा हि नीलत्वे जातिरेकं वदन् नीले परमाणु
नीले च वर्तते॥ तथा च महत्वसंबंधो घटनीलमादाय वर्तते॥ उद्भूतरूपसंबंधस्तु उभयमादायैव वर्तते॥ एवंपृथिवीत्वे च
टालिका मादामहत्वसंबंधो बोध्यः॥ एवमादाय तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षस्यान्तस्मादुद्भूतरूपा वच्छिन्न
महत्वा वच्छिन्नचक्षुः संयुक्तसमवायस्य इत्यसमवेतचाक्षुषेतादृशचक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायस्य इत्यसमवेतचाक्षुषक
रणत्वं वाच्यं॥ रं च परमाणुनीलादीनां नीलत्वादिरहः॥ परमाणोचक्षुः संयोगस्य रूपा वच्छिन्नत्वाभावात्॥ एव
मादायादौ न सत्तादिचाक्षुषतत्र चक्षुः संयोगस्य रूपा वच्छिन्नत्वाभावात्॥ एवमन्यत्र घटस्य पृष्ठा वच्छिन्नता लक्ष्यसंयो
गचक्षुः संयोगस्त्वग्रा वच्छिन्नः॥ तत्र घटप्रत्यक्षात्मानात्॥ आलोका संयोगा वच्छिन्नत्वं चक्षुः संयोगविशेषणं
समवेतं

श्रीतिच०

१९

वं१

देवं देयं॥ एक इत्यस्पर्शनिप्रत्यक्षत्वं संयोगः कारणं॥ इत्यसमवेतस्पर्शनिप्रत्यक्षत्वं संयुक्तसमवायः॥ इत्यसमवेत
समवेतस्पर्शनिप्रत्यक्षत्वं संयुक्तसमवेतसमवायः॥ अत्रापि महत्वा वच्छिन्नत्वं उद्भूतस्पर्शा वच्छिन्नत्वं पर्यवेदे
व बोध्यं॥ एवं च प्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः॥ गंधसमवेतस्पर्शाणान् प्रत्यक्षेण संयुक्तसमवेतसमवायः॥ इत्यप्रत्यक्षे रससं
युक्तसमवायः कारणं॥ रससमवेतस्य रससंनिरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणं॥ रासप्रत्यक्षे श्रोत्रा वच्छिन्नसमवायः॥ राससमवेतसम
वेतसमवायः॥ सर्वत्र प्रत्यक्षलौकिकं बोध्यं॥ वक्ष्यमाणं प्रत्यक्षं रं द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति॥ एवं आत्मनः प्रत्यक्षे मनः सं
योगः॥ आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनः संयुक्तसमवायः॥ आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनः संयुक्तसम
वेतसमवायः कारणं॥ अभावसमवायप्रत्यक्षे च रं द्रियसंबद्धविशेषणतादेतुः॥ वैशिके पि न तेषु न समवायः प्रत्यक्षः॥ अत्र
यद्यपि विशेषणतया विधाः तथा हि॥ मर्मत कादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते॥ रं सरव्यादौ च रूपघटाभावसंयु
क्तसमवेतविशेषणतया सरव्यादौ च रूपत्वाभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलः श्रोत्रा वच्छिन्न
विशेषणतया कादौ रवत्वाभावः श्रोत्रा वच्छिन्नसमवेतविशेषणतया एवं कत्वा वच्छिन्नत्वाभावादि कविशेष
णा विशिष्टतया घटाभावादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया एवमन्यत्राप्युक्तं॥ तथापि विशिष्टे विशेषणतया केवसा

शब्दसमवेतसम
वेतसमवायः

महत्त्वादिना अभावप्रत्यक्षेणोपपत्तिः कास्तां

सि० मुक्ता० प्रकर०

२९
नु
नु

नस्तत्ते सप्रवायेन कपालेन बाह्यात् स्तदन्तरं सर्वेषामेव तद्दृढवतात् तत्तादिनां कपालादीनां बाह्यात् ज्ञानं प्रवर्तितं तत्रैव बोध्यं।
परंतु सामान्यं येन संबंधेन ज्ञायते तेन संबंधेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः। किंच यत्र तत्तद्वदनाशान्तरं तद्दृढवता स्मर
णं ज्ञातं तत्र सामान्यलक्षणाया सर्वेषां तद्दृढवतात्मानं न स्यात्। सामान्यस्य तदानीं भावात् किंच इन्द्रियसंबन्धविशे
ष्यं कथं तद्विज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियसंबन्धं विनापि तादृशं ज्ञानं प्रकारं भूतसामान्यस्य सत्त्वात् तादृशं ज्ञानं कु
तो न जायते। तस्मात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्नैव सामान्यमित्याह। आसन्निराश्रयणांमिति। प्रत्यासत्तिरित्यर्थः।
तथा च सामान्यं सामान्यलक्षणे लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः। तेन सामान्यविषयकत्वं तत्र प्रत्यासत्तिरित्यर्थः।
लभ्यते च शक्यं संयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं मिष्यते इति प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। तथा च सामान्यलक्षणस्य श्रीशिव
त्रलक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः। तेन सामान्यविषयकत्वं तत्र प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। लभ्यते ननु च शक्यं संयोगादिकं वि
नापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र न सकलं घटादीनां भास्वत्प्रत्यक्षस्य तादृशं ज्ञानं अहं। तद्विज्ञानं। अस्यार्थः।
यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणं ज्ञानं जननीयं तदायात्किंचिद्विनिर्णयितुं सामान्यज्ञानस्य तद्विज्ञानं न्यासा
१ या घटादीनां प्रत्यक्षज्ञानं २ तद्विज्ञानं तत्रैव धर्मबोधसामान्यवक्षते

विषयीयस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणाः ३

मान्यपेक्षिता। सा च सामग्री च शक्यं संयोगालोकसंयोगादिकं। तेनां धकारादौ चक्षुरादीनां तादृशं ज्ञानं न जन्यते। न
नु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्ज्ञानरूपाय हि सामान्यलक्षणा विज्ञानरूपो तदा तयोर्भेदो न स्यात्। अत आह॥
विषयीति। सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तिर्हितं दाश्रयस्य ज्ञानं जनयति॥ ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकत्वं
न तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति। अत्रायमर्थः। प्रत्यक्षे सन्निकर्षे विना भानं न संभवति धर्मत्वेन सकलधर्मानां बहि
त्वेन सकलवर्तमानां च भानं कथं भवति। तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रीयते। न च सकलवर्तमानां धर्मभानाभावे कोऽस्ति
तिरिति वाच्यं॥ प्रत्यक्षे धर्मे बहिःसंबन्धस्यैव हीतत्वात्॥ अन्यधर्मस्य चानुपस्थितत्वात्। धर्मावहिः व्याप्यानव
तिसंशययानुपपत्तेः॥ मन्मते तु सामान्यलक्षणाया सकलधर्मोपस्थितौ कालांतरा यधमेव बहिः व्याप्यं सदे
हः संभवति। न च सामान्यलक्षणा स्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं। प्रमेय
त्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं। प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं। प्रमेय
लपदार्थानां विज्ञानत्वेन सार्वज्ञाभावात्। एवं ज्ञानलक्षणा स्वीकारे स्वरभिचरनामिति ज्ञाने सार्वभूमस्य

पनिर्दि

सि. मु. ५० प्रकरण

धर्म

क

तत्पुरुषीय

२३

ये। चैत्रस्य व्यापितानमैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिस्यात्। यदि तु तत्पुरुषीयगदत्तमाणा व्याप्यता बहेरवप्रकारकैपसधर्मता
 ज्ञानंतत्पुरुषीयानुमितौ हेतु रूच्यते। तदा अनंतकार्यकारणभावः। मन्तते तु समवायसंबंधेन व्याप्तिप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानं समवा
 येनानुमितं जनयतीत्येनानंतकार्यकारणभावः। यदि तु व्याप्तिप्रकारकं तानेपक्षताज्ञानं च स्वतंत्रं कारणमित्युच्यते। त
 दाकार्यकारणभावद्वयं। बहिर्व्याप्याधमआलोचकवान्पर्वतइतिज्ञानादप्यनुमितिरूपंति। इच्छेयमत्रज्ञानद्वयंतत्रापिबि
 शिष्टज्ञानंकल्प्यते। फलमुत्तरवगौरवस्यादोषत्वादिति। व्याप्येनामव्याप्याश्रयः। तत्र यदि व्याप्तिरुक्त्यत आह॥ व्याप्ति
 रिति॥ बहिर्मानधर्मादित्यादौ साध्यवन्ति साध्यवान्महानसादि। तदप्योज्ज्वलदृष्टिः। तरुणित्वं धर्मस्येति लक्षणासमन्व
 यः। धर्मवान्नेरित्यादौ साध्यवदस्यस्मिन्नयः। पिंडादौ वहेः सत्वान्नातिव्याप्तिः। अत्र येन संबंधेन साध्यते तैवसाध्य
 वान्बोध्यः। अन्यथा समवायसंबंधेन बहिर्मानवैयव्यवस्तदप्योमहानसादिस्तत्र धर्मस्य च तत्त्वादव्याप्तिप्रस
 गात्॥ साध्यवदस्य साध्यवत्त्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्बोध्यः। तेन यत्किंचिद्बहिर्मतोमहानसादिभिन्नोप
 र्वतादौ धर्मस्य सत्त्वेपिनस्ति। येन संबंधेन हेतुतातेनैव संबंधेन साध्यवदस्यावृत्तित्वं बोध्यं। तेन साध्यस्मि

श्रीशिव

२३

॥५॥ व्याप्तिः साध्यवदस्य स्मिन्नसंबंधोदाहृतः॥५॥

धर्म

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरकधीकरण्यव्याप्तिरुच्यते॥६॥

२३

धर्मावयवे धर्मस्य समवायसंबंधेन सत्त्वेपिनस्ति। साध्यवदस्यावृत्तित्वं च साध्यवदस्य वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
 काभावात्। तेन धर्मवान्नेरित्यत्र साध्यवदस्य स्मिन्नदौ वहेरुत्तित्वाभावेपि नातिव्याप्तिः। अत्र यद्यपि इव्यं गुणकर्मोन्
 वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यासाध्यवदस्य स्मिन्नगुणावृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छि
 रकस्येणावृत्तित्वं बोध्यं॥ हेतुतावच्छिदकं च वृत्त्यनवच्छिदकमिति फलितार्थः। ननु केवलान्वयिनिर्जयत्वादौ साध्येसा
 ध्यवदस्य स्यात्प्रसिद्धत्वादव्याप्तिः। किंच सत्तावान्जातेरित्यादौ साध्यवदस्य स्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छिदकसंबंधे
 न समवायनवृत्तेरप्रसिद्धिरित्यत आह। अथवा हेतुमन्निष्ठेति। साध्यध्वेनेति। हेतुमन्निष्ठारुत्तित्वस्य स्वतया विरहा
 रभावः। तथा च हेतुधिकरणवृत्तित्वेभावात्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यव्याप्तिः। अत्र बहि
 र्मानधर्मादित्यादौ हेतुधिवरणपवतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं स्तजहन्त्यादिरस्तीत्यव्याप्तिः। नचसमानाधिकर
 णवन्ति धर्मयोरव्याप्तिरिति वाच्यं। तदूहेरप्युभयाभावसत्त्वादकसत्त्वेपि द्यनास्तीति प्रतीतेः। गुणवान्नेर्य
 यादित्यादावव्याप्तिश्च॥ तथापि साध्यतावच्छिदकं प्रतियोगितानवच्छिदकंतदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकर

यद्यपि

१॥ हेतुसमानाधिकरणात्सत्ताभावप्रतियोगितानवच्छिदकं वच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिः॥२॥
 २ यत्साध्यतावच्छिदकंतद

सिन्धु० न० प्र० २४ ॥ रण्यमिति वाच्यं ॥ ननु रूपत्वव्याप्यजातिमहान्प्रतिबिंबादित्यत्र साध्यतावच्छेदकाः रूपत्वव्याप्याः ज्ञानयस्तासां
 यशुहृत्वरूपानां नीलघटादिद्यत्प्रावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न ॥ तत्र परंपरयोरूप
 त्वव्याप्यजातिमत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् ॥ नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि रथिव्यामस्ति ॥ रूपत्वव्या
 प्यजातिमान्नास्तीति बुध्यापत्तेः ॥ साध्यतावच्छेदेन व्याप्तिर्नैराततादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रतियो
 गितावच्छेदकतानवच्छेदकलक्षणघटकमित्यपि वदन्ति ॥ इति मान्दिसंयोगादित्यत्र द्वायादौ साध्यपरंपरासंबंध
 उलादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतीना व्याप्तिः ॥ साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमि
 ति वाच्यं ॥ रूपत्वव्याप्यजातिमत्वसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं ॥ शुद्धत्वादिकतु प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदमिति
 नेदः ॥ हेत्वधिकरणं च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं बोध्यं ॥ तेन इत्यंगुणकर्मान्यत्वं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ता
 धिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः ॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणं बोध्यं ॥ तेन समवायसंब
 धेन धर्माधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि बह्वर्थाव्याप्तिः ॥ अनानिष्ठाप्रतियोगित्वधिकरणो बोध्यः ॥

२४

श्रीशिव
 ल४
 २४

यदि

तदा पुनः

वृत्तिः

भावः

तेन कपिसंयोगी एतद्वृत्तादित्यत्र वृत्तावच्छेदेन तद्वृत्तवृत्तिकपिसंयोगाभावश्च प्रतियोगित्वेपि संयोगस्य नाव्याप्ति
 नच प्रतियोगीव्यधिकरणत्वं च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तथैवाव्याप्तिः ॥ प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिक
 रणगुणादौ वृत्तं तेषां ॥ भावस्तस्यैव वृत्तस्य लावच्छेदेन सत्त्वात् ॥ यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वा
 दौ अतिव्याप्तिः ॥ सत्ताधिकरणगुणादौ यः संयोगस्तस्यैव प्रतियोग्यधिकरणद्वयत्वादिति वाच्यं ॥ हेत्वधिकरणप्र
 तियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं विशिष्टस्य अभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वे हेत्वधिक
 रणावृत्तयभाववृत्तिसंनिर्कर्षः ॥ प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च प्रतियोगिगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं बो
 ध्यं ॥ तेन विशिष्टसत्तावावृत्तौ तैरित्यादौ ज्ञात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकर
 णावृत्तौ देविष्यतया तानस्यैव वृत्तित्वेपि न क्षतिः ॥ एतच्च न हि मान्दिरित्यादौ धर्माधिकरणसमवायेन वानि
 विरहसत्त्वापि नाव्याप्तिः ॥ ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव सत्त्वस्य चिद्वनधिकरणत्वं ॥ तत्सत्तासाध्यस्य
 ता ॥ यत्किंचिदप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविबोध्यं ॥ आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृत्तादित्य
 त्र त्वेपि न क्षतिः ॥ अत्र च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रातयग्यनधिकरणत्वं बोध्यं ॥ तेन तानका सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरण

२४

२५
 व्याप्तिः॥ कपिसंयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो रक्षा निरपि संयोगो भवति तदनधिकरणं च दृष्टव्यं
 तीयेतु॥ प्रतियोगि अधिकरणाभावाप्रसिद्धिः॥ सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमाना
 धिकरणत्वात् न च बहिर्भावादिभिरित्यादौ घटाभावोऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं
 यद्यपि पूर्वतदिःस्तथापि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वं न स्तैवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणभा
 वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं॥ घटाभावे यो वद्भावास्तस्य घटाभावात्कतया घटाभावस्य वा नृपि प्रतियोगितदधिकर
 णाद्यप्यवतादिरिति क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वात्॥ यद्यपि घटाभावादेव नृपि भावादिभिर्न ह्युच्य
 ते॥ अतथापि नृपि भावादेव नृपि भावादिभिरित्यादौ अव्याप्तिः॥ तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः स्वरूपसंबंधः तेन संबंधेन च स
 र्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वात्॥ हेत्वधिकरणस्येति तर्क्यते॥ कपिसंयो
 गाभावानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः॥ तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकं
 णसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं न हेत्वधिकरणस्यात्मन इति॥ त्रैलोक्यादृशप्रतियोगितावच्छेदका

श्रीशिवः

२५

यच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ ननु कालो घटवान्कालपरिमाणो दित्यत्र प्रतियोगि
 व्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः॥ हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारत्वात् सर्वे वा मेवाभावानासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन का
 लिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् अत्र केचित् महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणात्
 महाकालघटाधारत्वेपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात्॥ महाकाले महाकालभेदाभावात् वस्तुतस्तु॥ प्रतियोगितावच्छेद
 कसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणी भूतं हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्यसंबंधावच्छिन्नत्वमपि नृपि न
 र्लोभयाभावस्तेन संबंधेन तदुन्मावच्छिन्नस्य तद्व्यपकत्वं बोध्यं॥ व्यापकसामान्यधिकरणव्याप्तिः॥ इच्छाकालो घट
 आन्कालपरिमाणो दित्यादौ संयोगिनसंबंधेन घटाभावप्रतियोगिनो घटस्यानधिकरणी हेत्वधिकरणे महाकाले च त
 मानि स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगिताया कारित्वसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस
 त्वान्नाव्याप्तिः॥ ननु प्रमेयबहिर्भावादिभिरित्यादौ प्रमेयबहिर्भावावच्छिन्नप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न
 ननु ग्रीवादिनान्तास्तीति प्रतीत्या किं नु ग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यनवच्छेदकत्वस्वीकारादि

मशी
श्रीशिव
२६

त्रि

सि.मु.प्रकरण.

२७

तोविहृद्भाष्यसिद्धःप्रतिपक्षितः॥कालात्ययापदिष्टश्चहेत्वाभासाश्चपंचधा॥१॥ आद्यःसाधारणःस्तस्यादयासाधा
 रणापरः॥तथैवानुसंहारीत्रिधानैकांतिकोभवेत्॥२॥ तल्लक्षणंथायद्विषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वेनतत्त्वतद्वत्त्वं
 त्वाभासत्वं॥तथाहि॥अभिचाराद्विषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वान्नेदोषा॥अद्विषयकत्वंचयादृशविशिष्टवि
 षयकत्वंवे॥५॥तेनवाधनमस्यानुमितिविरोधित्वेनितत्रपूर्वतोअन्यभाववान्इतिविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात्तद्वत्त्वं
 षः॥नचयत्रवन्भावव्याप्यपाषाणमयत्वानितिपरामर्शकालेवनिव्याप्यधनस्याभासत्वनस्यात्॥तत्रवन्भाव
 विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादितिवाच्यं॥इष्टापत्तेः॥अन्यथाबाधनमस्यानित्येदोषतत्पत्तेः॥तस्मात्तत्रवन्भावव्याप्यपाषा
 णमयत्ववान्इतिपरामर्शकालेवनिव्याप्यधनस्याभासत्वंनमादनुमितिप्रतिबंधमात्रंहेतुस्तुनदुष्टं॥इष्टंअस्या
 ध्यभाववद्वत्तिहेत्वादिक्दोषःतद्वत्तायेतौयेनकेनपिसंबंधेनेतिनव्या॥परेतुयादृषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिविरो
 धित्वं॥तद्वत्त्वंहेत्वाभासत्वं॥सप्रतिपक्षविरोधिव्याप्त्यादिकमेकमेवतथा॥तद्वत्त्वंहेतौज्ञानरूपसंबंधेन॥नचैववान्ज्ञानधनदि
 त्यादोषसोधाभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वान्नज्ञानरूपसंबंधेनतद्वत्त्वस्यापिसंबाधेनायपिवाधितत्वापत्ति
 रितिवाच्यं॥तत्रज्ञानरूपसंबंधत्वाकल्पनात्॥अत्रसत्प्रतिपक्षितरित्येवहारेणतत्कल्पनामत्रवाधितव्यवहा

राभाषादित्याहुः॥अनुमितिविरोधित्वंथानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरविरोधित्वेनैतद्व्यभिचारिणीनाव्याप्तिः॥दोषज्ञानंतुयद्वेत्तुविषयकं
 तद्वत्तुकरुमितौप्रतिबंधकंतेनैकहेतौव्यभिचारज्ञानहेत्वंतरेणानुमित्युत्पत्तेः॥तदभाषानवगाहित्वाअव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरो
 धित्वंभावेपिनक्षतिरिति संक्षेपः॥यादृशसाध्यपक्षहेतौयवतोदोषास्तावदव्याप्यतत्त्वतज्ज्ञेत्वाभासत्वंपचत्वकथनंतत्त्वतमस्यत्वा
 भिप्रायेण॥एवंसाधारणान्यतत्त्वजनैकांतिकत्वं॥आद्येति॥साधारणःसाध्यवदन्यवृत्तिः॥तेनचव्याप्तितानप्रतिबंधकंक्रियेत॥
 असाधारणःसाध्याःसामानाधिकरणेहेतुःयथाशब्देनित्यःशब्दत्वात्॥तेनसाध्यासाध्यसमानाधिकरण्यग्रहःप्रतिबंध्यते॥अन्ये
 तुसपरशब्दितरसाधारणः॥सपक्षश्चानिश्चितसाध्यवान्॥इष्टंअशब्देनित्यःशब्दत्वात्पदापक्षसाध्यनिश्चयस्तदानीसाधारण्येतत्रहे
 तौनिश्चयादित्याहुः॥अनुसंहारीचात्यताभावाप्रतियोगिसाध्यकादित्यादिः॥अनेनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहःप्रतिबंधक्रियेतो
 विहृद्स्तेसाध्यव्यापकीनताभावप्रतियोगी॥अयंचसाध्याभावग्रहसामग्रीत्वेनप्रतिबंधकः॥सप्रतिपक्षहेतुप्रतिहेतुःसाध्याभा
 वसाध्यकः॥अत्रवृत्तिरेकतिविशेषः॥साध्याभावसाधकत्वसाध्यसाधकत्वेनाप्यस्तद्वत्प्रतिविरोधोनायकत्वाच्चविशेषः॥सत्य
 तिपक्षःसाध्याभावव्याप्यवानुपक्षः॥अद्विज्ञानाप्रामाण्यकसाध्यव्यापकत्वेनाप्यसिद्धितकालीनतरभावव्याप्यत्वेनाप्यसिद्ध
 तिविषयःसद्व्यन्ये॥अत्रचपरस्परस्पर्शाभावेव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबंधकःफलं॥अत्रकेचित्॥यथाय

१ पर्यतोवन्निमानध्वनात्पयितावन्भाववान्पाषाणमयत्वात् १

सर्वमनिसंप्रमेयत्वात् ५
 शब्देनित्यःसुतकत्वात् ४

सि० ३० मुक्तवर्ग ०३०

२८

ताभावव्याप्यवत्ताज्ञानेविद्यमानेपिघटवत्तत्त्वं संयोगेसतिघटवत्ताज्ञानं जायतेतथासत्यमिषीतत्ताभावाव्याप्यशरवत्तवत्ताज्ञानेस
निषिन्नादिरोपेपीतभावंशरवदितिधीर्ज्ञायते॥ एवंह्यव्याप्यदर्शनेपिकेदिहयस्यप्रत्यक्षरूपः संशयोभवति॥ तथासत्यप्रतिपक्षस्थले
संशयरूपानुमितिर्भवत्येव॥ यत्रचैककोटिव्यक्तोदिह्यदर्शनंतत्राधिकबलमेयाद्वितीयकोटिभानप्रतिबंधान्नसंशयः॥ फलं बलुन
चाधिकसमबलभावः कल्प्यतरत्पाहः॥ तत्रातदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेसमितिदुपनीतमानविशेषशब्दोपादेरनुदयादुक्तिकसन्नि
कर्षाजन्यदोषविरोधान्नन्यतानमात्रे तस्यप्रतिबंधकतालाघवात्॥ ननुपनीतमानविशेषशब्दोपादेरनुदयादुक्तिकसन्नि
रकात्॥ तथाप्रतिबंधकसत्यात्कथं अनुमितिः॥ नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षे सत्यप्रतिपक्षस्थले संशयानुमितिः प्राप्तापि
की॥ येनानुमितिर्भिनन्त्वेनापिविशेषणीयं॥ यत्रचैककोटिह्यव्याप्यवत्ताज्ञानंतत्रात्रभयत्रप्राप्ताप्यज्ञानात्संशयानान्यथा॥
गृहीतप्राप्ताप्यकस्यैवविरोधितानस्यप्रतिबंधकत्वादिति॥ असिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्या न्यतमत्वं असिद्धित्वा॥ आश्रया
सिद्धिः पक्षेपक्षतावच्छेदकस्याभावः॥ यत्रकांचनमयः पर्वतीवहिमानितिज्ञानेविद्यमानेकांचनमयपर्वतेपरामर्शः प्रति
बंधः फलं॥ स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षेव्याप्यत्वाभिमतस्याभावः॥ अत्रचहृदोऽप्यधमादित्यादौ पक्षेव्याप्यत्वाभिमतस्यहेतोरभा
वेतातेपक्षेव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्यप्रतिबंधः फलं॥ साध्याप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिः॥ साध्यसा

स्व
श्रीशिव

= त्वपिबह्विधाः ४०

मि

ध्यातावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः॥ एतत्तत्तातेजोमेकांचनमयवहिमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शः प्रतिबंधः
फलं॥ एवंहेतौहेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः॥ यथाकांचनमयधमादित्यादौ अत्रचहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोरज्ञानाभा
वात्तद्वैतुकस्यव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलं॥ एवंवहिमाननीलधमादित्यादौ गुरुतया नीलधमत्वस्यहेतुतावच्छेदकत्वमपिव्याप्यत्वा
सिद्धिरित्याहः॥ बाधस्तु पक्षेसाध्यभावादि॥ एतस्याचानुमितिप्रतिबंधः फलं॥ तदुर्मिकतदभावनिश्चया लौकिकसन्निकर्षाजन्यदो
षविरोधान्नन्यतानमात्रेविरोधि॥ नचसंशयसाधारणः॥ पक्षेसाध्यसंस्पृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणः॥ तद्विरोधितयाच
बाधसत्यप्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमितितु युक्तमितिवाच्यं॥ अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनपत्तेः॥ साध्यसंशयादिकविनाप्यनुमित्यु
त्पत्तेर्यथा॥ एवंसाध्यभावप्रमात्वज्ञानमपिनप्रतिबंधकं॥ प्रमाणाभावात्तु गौरवाच्च॥ अन्यथासत्यप्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्य
ज्ञानप्रमात्वविषयकत्वेनप्रतिबंधकतापत्तेः॥ किंतुभ्रमत्वज्ञानात्कंदितबाधबुद्धेः प्रतिबंधकता॥ तत्रभ्रमत्वशंकापिघटनेनप्रा
प्राप्यज्ञानं कचिदुपयुज्यते॥ नचबाधस्थले पक्षेहेतुसत्त्वेव्यभिचारः॥ पक्षेहेत्वभावेस्वरूपासिद्धिरेवदोषइतिवाच्यं॥ बाधज्ञानस्य
व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्॥ किंचयत्रपरामर्शानंतरबाधबुद्धिस्तत्रव्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबंधक
त्वंवाच्यं॥ नचपक्षघटेगंधसत्यात्कथं बाधइतिवाच्यं॥ पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन अनुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति॥
॥ ३८ वं यत्रोत्पत्तिस्त्वोपाधेनघटादोगध्याप्यव्यवित्त्वज्ञानंतत्रबाधस्त्वैवप्राप्तवंधकत्वंवाच्यं॥ ३९

सि. पु. व. प्रकरण.

२१

सत्त्वतिपक्षतद्व्याप्यभिन्नायेहेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपितन्मध्यव्यवहृतर्तवति॥ अन्यथाहेत्वाभासाधिक्यप्रसंगत॥ वाधव्याप्य
सत्त्वतिपक्षभिन्नवस्यतंत्रेछेनमुनिनाप्यगुपदेशाति॥ स्वप्रतिपक्षव्याप्यस्तनप्रतिबंधकइतिप्रघट्टकार्यः॥ यः सपक्षविपक्षोच्येति॥
सपक्षविपक्षव्यतिः साधारणइत्यर्थः॥ सपक्षः साध्यवान्॥ विपक्षः साध्यवद्विन्तः॥ विरुद्धवारणायसपक्षव्यतिनित्यमुक्तं॥ अस्ततोविपक्षवृ
नित्वमेववाच्यं॥ विरुद्धस्यसाधारणलेपिदुषकतावीजस्यभिन्नतयातस्यपार्थक्यत्वात्॥ यस्तुभयस्माद्व्याघ्रतः सत्वसाधारणोमतः॥
सपक्षविपक्षव्याघ्रनइत्यर्थः॥ सपक्षः साध्यवतया निश्चितः॥ विपक्षः साध्यवतया निश्चितः॥ शब्देनित्यः शब्दत्वादित्यादौयरा
शब्देऽनित्यत्वसंहेदहस्तरासपक्षत्वघटादिनामिवतद्व्याघ्रत्वं चशब्दत्वमितितदातरसाधारण्य॥ यदातुशब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा
नासाधारण्यं॥ इदंचप्राचोमतः॥ नवीनमतं पूर्वउक्तं॥ तथैवति॥ सर्वत्रभिधेयप्रमेयत्वादित्यादौसर्वस्यैवपक्षत्वात्॥ सामानाधि
करण्यग्रहेच्छलांतराभावान्नानुमितिः॥ इदंतुनसम्पक्क॥ पक्षैकदेशेसहचारग्रहेपक्षतेरभावात्॥ अस्तुवासहचारग्रहस्तत्पक्षताप्य
सोनरूपासिद्धिरेवननुतावनाहेत्वाभासत्वंतस्य॥ तथापिकेवलान्ययिसाध्यकत्वंतयात्वमित्युक्तं॥ यः साध्यवतीति॥ एवका
रेणसाध्यवत्तावच्छेदनेहेत्वभावोबोधितः॥ तथाचसाध्यव्यापकीरताभावप्रतियोगित्वंतदर्थः॥ असिद्धिभित्तते॥ आ
श्रयासिद्धिराद्येति॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरेति॥ पक्षासिद्धिरिति॥ हरेद्व्यमिति॥ व्याप्यत्वसिद्धिरपरेति॥ पक्षासिद्धिः॥ आश्रयासिद्धिरित्य

श्रीशिष्य

२२

र्थः॥ अपरस्वरूपसिद्धिरित्यर्थः॥ नीलधमेति॥ नीलधमत्वंगुरुतयानहेतुतावच्छेदकं॥ समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मी
तरापदितस्यैवव्याप्यतावच्छेदकत्वात्॥ धमप्रागभावत्वसंग्रहायसमानाधिकरणेति॥ विरुद्धयोः परामर्शेति॥ कविसंयोगतदभा
वव्याप्यवतापरामर्शनसत्त्वतिपक्षत्वं अंतुक्तं विरुद्धयोरेति॥ स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवतापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवतापरामर्श
विषयइत्यर्थः॥ साध्यव्याप्यवतापरामर्शेति॥ उत्पत्तिकालीनधरेति॥ पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्टइत्यर्थः॥ तेनघटेगंधसत्त्वोपिनस्यतिः॥ एवं
मूलावच्छिन्नोहसः कविसंयोगीत्यत्रापिबोध्यं॥ ॥ इत्यनुमानंसमाप्तं॥ ॥ ग्राभीणस्येति॥ समृद्धयधीरि
ति॥ वाक्यार्थस्येति॥ गवयादिपदानांत्विति॥ यत्रारण्यकेनचित्ग्राभीणोक्तं॥ गोसदृशोगवयपरवाच्यइति॥ पश्चाद्ग्राभीणीन
धरिदरण्योदोगवयादृष्टस्तत्रगोसादृशतानंयज्ज्ञातंतदुपमितिकरणं॥ तदनंतरंगोसदृशोगवयपरवाच्यइति॥ अतिदेशवाक्यार्थ
स्मरणं॥ यतेतदेवव्यापारः॥ तदनंतरंतत्रगवयोगवयपरवाच्यइतियज्ज्ञानंजग्यतेतदुपमितिः॥ नखयगवयपरवाच्यइ
त्युपमितिः॥ गवयांतरशक्तिग्रहभावप्रसंगतः॥ ॥ इत्युपमानंसमाप्तं॥ ॥ शाब्दबोधप्रकारंरश्चयिति॥ ॥
परतानंत्विति॥ शाब्दबोधेति॥ नखणाशक्यसंबंधेति॥ ननुतायज्ज्ञानंपदंकरणं॥ पदभावेविप्रोक्तिरुक्तादौशाब्दबोधात्॥ पदजस्य
पदार्थस्तरणव्यापारः॥ अन्यथापदतानवतः प्रत्यक्षादीनापदार्थविशिष्टतावपिशब्दबोधापत्तेः॥ तत्रापिबोध्यपदजन्यत्वबो

सि. सु. व. प्रकरण.

अन्यथा घटपदस्य मवाय संबंधेना कशस्मरणे जाते आकाशस्यापि सादृश्ये धापते ॥ इति शब्दशक्तित्वं लक्षणं न्यतर संबंधः ॥
अत्रैव शक्तित्वं न स्थापयामास पूर्वशक्तिग्रहाभावेपदस्य निमित्तत्वं बंधेन स्मरणानुपपत्तेः ॥ स्मरतानस्य हि संबंधितानां विधया धि
स्मारकत्वं बोध्यं ॥ शक्तिग्रहपदेन सह ॥ साध्यात्मात्परस्य मवाये ॥ ध्वज इति शब्देच्छारुपा ॥ आधुनिकेन शक्तिरस्येव ॥
एकारणोऽहनि विना नाम कुर्यादिति शब्देच्छायाः सत्वात् ॥ आधुनिकसंकेते तु न शक्तिरिति सं प्रहायः ॥ नव्यास्तु ॥ शब्देच्छान शक्तिः कि
त्विष्येव ॥ तेन आधुनिकसंकेते शक्तिरस्येव स्यात् ॥ शक्तिग्रहस्तु व्याकरणे दितः ॥ तथा हि ॥ शक्तिग्रहं व्याकरणे पमाने कोशात्
वाक्याध्यवहारतश्च ॥ वाक्यस्य शेषादिबन्धेन विज्ञानेन च न सिद्धपरस्य ह्यु ॥ शक्तिग्रहेति ॥ वाक्यस्य शेषेति ॥ धातुप्रकृतिप्रत्यया
दीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति ॥ अथि असति बाधके त्यज्यतेति ॥ मथा वेयान्तराणो राख्यातस्य कार्तिरिति शक्तिरुच्यते ॥ यत्र सच तीत्या
दौ कर्त्तृसहचैत्रस्य अभेदावयः ॥ तत्र गौरवात्प्राज्यते किं तु कृतो लोचवात् ॥ इति शब्दोद्देशात् कारी नयभासते ॥ न च कर्त्तुरनभिधानं
तत्रैत्रादिपदानंतरा तीयादिति वाच्यं ॥ कर्त्तृसंख्यानां न शक्तिः ॥ आनस्य तत्र तं प्रत्वात् ॥ संख्याभिधानयोग्यं कर्त्तृत्वात्
नवस्तु ॥ प्रथमांतपदोपस्थाप्यः ॥ कर्मत्वादित्यस्य विशेषणत्वात् तत्पर्याधिष्यत्वमर्थः ॥ तिनचैत्रद्वयगच्छतीत्यादीनां चैत्रसे
रव्यान्वयः ॥ यत्र कर्मादेन विशेषणत्वं तात्पर्ये तद्वारणा यप्रथमांतोति ॥ यद्वा कर्मत्वादित्यस्य धात्वर्थोतिरिति विशेषण

श्रीशिव

३०

तं प्रथमद्वयार्थः ॥ तेन चैत्रद्वयगच्छतीत्यत्र चैत्रदेवाराधो ॥ स्तोके पचतीत्यादौ स्तोकादेवाराधाय हि तीयांतं ॥ तस्य हि तीयांतपदोपरोपस्था
पत्वात् ॥ एवं व्यापारेपि न शक्तिः गौरवात् ॥ रथोगच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आश्रयत्वेन बालुक्षणा ॥ जनातीत्यादौ आश्रयत्वे ॥ नश्य
तीत्यादौ प्रतिपद्येति निरुद्धलक्षणा ॥ उपमानात् यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तं ॥ एवं केशादिशक्तिग्रहः सति बाधके कचित्प्राप्त्येति पि
यथानीलादिपदानानीलरूपादानीलविशिष्टे च ॥ शेषेन शक्तिर्लुप्त्यदिता ॥ तथा पिलाद्यवानीलदौ शक्तिर्नीलविशिष्टे तु ल
क्षणा ॥ एवमाप्तप्राप्तवाक्यादपि यथा केचित् लुः पिकपदवाच्य इत्यादि शब्दात्पिकादिशब्दे शक्तिग्रहः ॥ एवं व्यवहारदपि
यथा प्रयो जकृष्टेन घटमानयेत्युक्तेन प्रत्वा प्रयो ज्यद्वेन घट आनीलस्तदवधार्य पात्रं ॥ अत्रावां लोचनं यन रूपं कार्यं घटमा
नयेति निराश्रयं यमित्यवधारयति ॥ ततश्च घटं न यगा मानयेत्यादिवाक्यादवापोहापाभ्याघट्यादिपदानां क
योचितघटादेश शक्तिग्रहाति ॥ इत्थं च भलत्वेनीलो घट इत्यादि शब्दान्तरा दवोधाः ॥ घटादिपदानां कर्त्तव्यं चितघटादि
बोधे सामर्थ्यावधारणात् ॥ कार्यता बोधं प्रति निजदीनां सामर्थ्यात् तदभावात् नशाब्दबोध इति केचित् ॥ तन्न प्रथ
मतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणे पिलाद्यवेन पश्चान्नस्य परित्यागो विज्ञात् ॥ एवं चैत्रपुत्रस्ते जातः कथा
नेन निर्णीतीत्यादौ मुखप्रसादमाह्वय्याभ्यां स्वरवदुःखे अनुमायतत्कारणत्वेन परिशेषात्तच्छाब्दबोधे निर्णीयते इत्युक्तं

यातच्छब्दस्य नवधारयति॥ तथा च व्यभिचारात् कार्यान्तिशक्तिः॥ न च तत्र तं पश्येत्तद्विशेषतः मध्यार्थो मानाभावात्॥ येन पुत्र
स्तेजोमोक्षतश्चेत्यादौ तदभावं॥ इत्थं च लुप्तवादिभिः न तद्वदपिशक्तिस्तत्कायपदस्य घटमानं शक्तिमवधारयति॥ यथा
व्यशेषादपिशक्तिग्रहो यथावयवमयप्रवर्तमानं तत्तत्तद्वदपिशक्तिर्निर्णीयते॥ कंगो च न्नेच्छानं॥ तत्र
त्राव्या ओषधयो मृगयन्ते तत्रैते मोक्षमानास्तिष्ठन्ति॥ वसन्ते सर्वे सस्यानां जायन्ते पञ्चशतान्॥ मोक्षमानाश्च नित्यं तिस्रः कृषि
शशानि न ११ इति वाक्यशेषादीर्घशक्तिविशेषशक्तिर्निर्णीयते॥ कंगो तु शक्तिप्रमत्तप्रयोगः॥ मानाशक्तिकल्पने गौरवात्॥ इ
ति पदद्वयविनिर्गमनाभावाच्चाने शक्तिकल्पनं॥ एवं विवरणादपिशक्तिग्रहः॥ विवरणो नु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थक
धनं॥ यथा घटो स्तीत्यस्य त्रकलशे स्तीत्यनेन विवरणे घटपदस्य कलशशक्तिग्रहः॥ एवं पञ्चतीत्यस्य पाकं करत्यनेन विव
रणादारव्याप्तस्य घटनार्थकत्वं कल्प्यते॥ एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपिशक्तिग्रहः॥ यथा इह सहकारतरो मधुरपिकेरेणित
इत्यादौ पिकपदस्य कोकिलेशक्तिग्रह इति॥ तत्र ज्ञातावेव शक्तिर्न तु व्यक्तौ व्यभिचारादानं स्यात्॥ व्यक्तिं विना ज्ञातिमानं
स्यासंभवात्॥ यत्तदपि मानमिति केचित्॥ तन्न॥ शक्तिं विना व्यक्तमानानुपपत्तेः॥ न च व्यक्तौ लक्षणा॥ अनुपपत्तिप्रसं
धानं विनापि व्यक्तिबोधात्॥ येनैव शक्तिरक्तायमंत्यं॥ सकलव्यक्तानेकस्या एव शक्तिः स्वीकारात्॥ न चाननुगमः॥ गीतादौ वा नुम न

दाध्यक्तोः कत्वात्॥ किं च गौः शब्दादतिशक्तिग्रहो यदि तथा शक्तिः॥ यदि तु गौलं शक्यं एकमिति शक्तिग्रहस्तदगौलप्रकारकपदार्थस्मरणं॥ शा
ब्दबोधः स्वतन्त्रात्॥ समानप्रकारकत्वेन शक्तिः॥ ज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधप्रतिबहिर्बुद्ध्यात्॥ किंच॥ गौलं यदा शक्तिग्रहस्तदा
गौलत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं॥ गौलत्वं च गवैतरा समवेतत्वे सति सकलं गौसमवेतत्वं॥ तथा च॥ गोव्यक्तिनां शक्यतावच्छे
दः॥ उपवेरा सत्वे गौरवोऽस्मान्न न ज्ञात्या॥ कृतिविशिष्टतया शक्तिबोधानुपपत्त्यकल्प्यमाना शक्तिरजात्या कृतिविशिष्टव्य
क्तौ विश्राम्यतीति॥ शक्तपदं॥ तत्र तुर्विधं॥ धर्मिद्योगिकं॥ धर्मिद्रुदं॥ धर्मिद्योगिकरुदं॥ धर्मिद्योगिकरुदं॥ यथा वयवार्थ एव बु
ध्यते तद्योगिकं॥ यथा पाचकदिपदं॥ यथा वयवशक्तिर्नैरेषेण समुदायशक्तिर्ना ज्ञेया बुध्यते तद्रुदं॥ यथा गोपदमजपादि
पदं च॥ यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगिकरुदं॥ यथा पकजदिपदं॥ तथा हि॥ यत्र त्वयवशक्त्या
पकजनिकरूपमर्थबोधयति॥ समुदायशक्त्या पदत्वेन रूपणपदबोधयति॥ न चैकवयवशक्त्या कुमुदप्रयोग
स्यादिति वाच्यं॥ रुदिज्ञानस्य केवलं यौगिकार्थबोधे प्रतिबंधकत्वादिना ज्ञातव्यं॥ वस्तुतस्तु समुदायशक्त्या पसि
तपदे अवयवार्थपकजनिकरूपमर्थबोधयति॥ यत्र तु रूपस्यार्थबोधः प्रतिबंधयिते तत्र लक्षणायां कुमुद
बोधः॥ यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधनतात्यर्थज्ञानपदत्वस्य च बोधस्तत्रावयवशक्तिर्ना ज्ञेया निर्वाह इत्याहुः॥ यत्र तु स

३२

तुल्यकार्यस्य परंपरा संबंधरूपालक्षणा। सा लक्षितलक्षणोत्पत्त्येते। यथा द्विरेकादिपरेरेक इत्यसंबंधो भ्रमरपदे तायेते भ्रमरपरस्य असंबंधो भ्रमरतायेते तत्र लक्षितलक्षणः। किं तु लक्षणिकपदेनानुभावकं। लक्षणिका कार्यस्य शब्दो धेतुपदतरकारण। सक्तलक्षणान्यतरसंबंधेनेतरपदमित्यशक्यार्थशब्दो धेतुप्रतिपदानां सामर्थ्यावधारणात्। वाक्ये तु शक्तेरनाकांक्षक्यता संबंधरूपालक्षणाविनास्ति। यत्र तु गंधीरायानद्याद्योष इत्युक्तं तत्र नदीपरस्य नदीतीरे लक्षणा। गंधीरपदार्थस्य नद्यासहजोपपत्त्येते। यद्यपि त्वोक्तत्वात्। यदि तु तत्रैकदेशान्वयेन स्वीक्रियेता तदा नदीपदस्य गंधीरनदीपदे लक्षणा। गंधीरपदं तात्पर्यग्राहकं। बहुश्रीदावप्येवं। तत्र हि चित्रगुपपदोदयद्येकरेण। अयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोमिति लक्षणा। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं। आरुह्य नरोत्सव इत्यत्र वा नरपदस्य वा नरारेणे लक्षणा। आरुह्य पदं तात्पर्यग्राहकं। एवमन्यत्रापि। तत्पुरुषपदं पूर्वपदे लक्षणा। तथा हि। राजपुरुष इत्योदाहरणं। द्विपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षात्तान्त्वयः। निष्ठातातिरिक्तनामार्थयो साक्षाद्गौरना च यो धस्या व्युत्पन्नत्वा इत्यप्याराजापुरुष इत्यादावपि तथान्वयमवोधस्यात्। घटो न पट इत्यादौ घटपदाभ्यां नञः साक्षाद्वाच्यमनिपातातिरिक्तेति। नीले घट इत्यादौ नामार्थयोरेव संबधेना च याद्विभेनेति। न च राजपुरुष इत्यादौ तु तुल्यविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यं। अमुतापि

श्रीशिव
३३

तुल्यकार्यस्य परंपरा संबंधरूपालक्षणा। सा लक्षितलक्षणोत्पत्त्येते। यथा द्विरेकादिपरेरेक इत्यसंबंधो भ्रमरपदे तायेते भ्रमरपरस्य असंबंधो भ्रमरतायेते तत्र लक्षितलक्षणः। किं तु लक्षणिकपदेनानुभावकं। लक्षणिका कार्यस्य शब्दो धेतुपदतरकारण। सक्तलक्षणान्यतरसंबंधेनेतरपदमित्यशक्यार्थशब्दो धेतुप्रतिपदानां सामर्थ्यावधारणात्। वाक्ये तु शक्तेरनाकांक्षक्यता संबंधरूपालक्षणाविनास्ति। यत्र तु गंधीरायानद्याद्योष इत्युक्तं तत्र नदीपरस्य नदीतीरे लक्षणा। गंधीरपदार्थस्य नद्यासहजोपपत्त्येते। यद्यपि त्वोक्तत्वात्। यदि तु तत्रैकदेशान्वयेन स्वीक्रियेता तदा नदीपदस्य गंधीरनदीपदे लक्षणा। गंधीरपदं तात्पर्यग्राहकं। बहुश्रीदावप्येवं। तत्र हि चित्रगुपपदोदयद्येकरेण। अयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोमिति लक्षणा। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं। आरुह्य नरोत्सव इत्यत्र वा नरपदस्य वा नरारेणे लक्षणा। आरुह्य पदं तात्पर्यग्राहकं। एवमन्यत्रापि। तत्पुरुषपदं पूर्वपदे लक्षणा। तथा हि। राजपुरुष इत्योदाहरणं। द्विपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षात्तान्त्वयः। निष्ठातातिरिक्तनामार्थयो साक्षाद्गौरना च यो धस्या व्युत्पन्नत्वा इत्यप्याराजापुरुष इत्यादावपि तथान्वयमवोधस्यात्। घटो न पट इत्यादौ घटपदाभ्यां नञः साक्षाद्वाच्यमनिपातातिरिक्तेति। नीले घट इत्यादौ नामार्थयोरेव संबधेना च याद्विभेनेति। न च राजपुरुष इत्यादौ तु तुल्यविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यं। अमुतापि

ती५

सि.मु.क. प्रकरण.

३३

अ

प्रकेरपिततेविधेयत्वात्॥ तस्मात्तज्जपदादौ राजसंवेधनि लक्षणा॥ तस्यपुरुषेण सह अभेदा न्ययः॥ इदं तु॥ अथ वदितुं शिंदीत्यादौ ध्वन्यर्थं
दिरश्रयविभक्त्यर्थं हितप्रकारेण बुध्यते तत्र न लक्षणा॥ न च साहित्य लक्षणेति वाच्यं॥ साहित्यं न्ययं चारपि दृष्टव्यं॥ न च एकत्र
याम्बवितरुपसाहित्यं अस्तीति वाच्यं॥ क्रियाभेदे विधेयवदितुं पश्यच्छिंदीत्यादौ तथा दर्शयति॥ साहित्यस्यानुभवात्॥ अतएव रत्न
पुरोहितौ सायुज्यकामयजेयाता इत्यत्र लक्षणाभावाद् दृष्टव्यं॥ तस्मात्साहित्यादिकं नार्थः॥ किंतु वास्तव्येभ्यो बोधो यत्र तत्र दृष्टः॥
न च नीलघटयोरभेद इत्यत्र कथमिति वाच्यं॥ तत्र नीलपदस्य नीलत्वे न घटपदस्य घटत्वे लक्षणा॥ अभेद इत्यस्य च आश्रयान्तरस्य यो
त्वात्॥ समाहार इदं तु यदिसमाहारेऽपि अनुभूयत इत्युच्यते॥ तदा अहिनकुलमित्यादौ परपद अहिनकुलसमाहारे लक्षणा॥ परपदताय
यग्राहकं॥ न च भेदादपि दृष्टव्यं॥ तत्र कथं समाहारे वादनकर्मत्वा न्ययः॥ तस्यापेक्षा बुद्धिबोधोपपत्त्युपादानासंभवादिति वाच्यं॥
परपदसंवेधेन तदन्वयात्॥ एवं च फलीत्यादावपि॥ परंतु अहिनकुलमित्यादावहिनकुलशब्दोपपत्त्युपादानासंभवादिति वाच्यं॥ समाहा
सताचयत्र एकत्वं न पुंसकत्वं च दृष्टव्यं॥ तत्रैवा न्यत्रैकवचनमस्तीति वाच्यं॥ पितरौ सुता वित्या
दौ पितृपदेनैकद्वयत्वात्॥ अथ उरुपदे स्त्रीजनकद्वयत्वात् लक्षणा॥ एवमन्यत्रापि॥ घटा नीलत्वादेन लक्षणा॥ घटत्वेन रूपेण
नानाघटोपस्थितिसंभवात्॥ कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसंवेधेन नीलपदार्थोत्पलपदार्थप्रका

श्रीशिव

३३

स्तनत्रलक्षणा॥ अतएव निपादस्थेऽपि तं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः॥ किंतु कर्मधारये लक्षणाया भावात्॥ न च निपादस्य
संकरजानीयस्य वेदानधिकाराद्यासनासनवशात् वाच्यं॥ निपादस्थविद्याप्रयुक्तेन तत्त्वकत्वं नीयत्वात्॥ लाघवेन मुख्यार्थस्यान्यथेत
दनुपपत्त्या कथं नानायाः फलमुखगौरवतया अदोषदत्तादिति॥ भुपकुं न अद्विष्यतीत्यादौ परपदे तत्संवेधे नील लक्षणा॥ परपदार्थप्रधा
नतया चान्वयबोध इति॥ इत्थं च समासेन धापिशक्तिः॥ पदशक्तौ वनिर्वीहादिति॥ आसनिर्गोयताकांक्षेति॥ आसनिस्तानं योग्य
तास्तान आकांक्षास्तानं तात्पर्यस्तानं च शाब्दबोधेकारणं॥ तत्रासनिपदार्थमाह॥ सन्निधानं तु पदस्य सति उच्यते॥ यत्परायं न सहयत्परा
यं स्यान्नयेऽपक्षितस्तयोः पदयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधेकारणं॥ तेन गिरिर्भुक्त अग्निमानेव दत्तेन रत्यादौ न शाब्दबोधः॥
तात्पर्यमर्थमात्रं॥ आसनिः॥ नीलो घटो दृश्य पदस्य सति अनेन शाब्दमाभावेऽपि न क्षतिः॥ ननु यत्र घटो नीलो वा सस्योदितं
तदस्य धुक्ते तत्रोत्तरपदस्मरणेन परपदस्मरणस्य नाशो द्यवधानेनोत्तरपदस्मरणसंभवा इति चेत्॥ प्रत्येकपदादनुभ
वमन्यसंस्कारश्चरमतावत्पदविषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोपपत्तेः॥ नानासन्निकर्षेणैकप्रत्यक्षस्यैव नानासंस्का
रेणैकस्मरणोत्पत्तेरपि संभवात्॥ तावत्पदसंस्कारसहितं चरमवर्णं तानस्योद्बोधकत्वात्॥ कथमन्यथा नानावर्णा
त्मकपदस्मरणं॥ परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणं देवरवत्केव पोतन्यायात्तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभवेनान्यथारू

पः शाब्दबोधो भवतीति किंचित् ॥ यद्वा पुनः शिखः कपोताः स्वनेमया ॥ मीयुगपत्तंति ॥ तथैव सर्वे सुगपत्तदर्थः प
रस्परैरान्वयिने भवन्ति ॥ परंतु यद्यदा कसितं योग्यं तान्निधानं प्रपद्यते ॥ तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदे रवा वगम्यते ॥ १९ ॥
तथा चरन्तं वाक्यार्थबोधो धनं तं रंतं यवपदार्थं स्मृत्यं त्यो वाक्यार्थ इत्यर्गुः ॥ एतेनावद्वान्वयिनी भिन्नं पदार्थं स्यात् ॥
विनिरस्तः ॥ तत्तद्गुणसंस्कारचरमवर्णोपलंभेन तद्व्यं ॥ महा ॥ जकेनेवापपत्तेरिति ॥ इदं तु बोध्यं ॥ यत्र दारमिक्तं तत्
अपि चेहीत्यादिपदस्य सान्नेह्ये बोधः ॥ ननु विधानादित्थं पार्थं ज्ञानात् ॥ परजन्मत्तत्पदार्थोपस्थिते तत्र शाब्दबो
धे हेतुत्वात् ॥ किं प्रक्रिया कर्मपदानां तेन तेनैव सहसा का कसितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात् ॥ तथापु
न्येभ्यस्त्यादौ स्पृहयतीति पदार्थाहारविना च लुप्यनुपपत्तेः ॥ पदार्थाहार आस्यकाः ॥ योग्यता निर्वर्ति ॥ य
द्येतत्तद्वत्ता योग्यतापरि कीर्तितं ॥ एकपदार्थः परपदार्थसंबंधो योग्यतेत्यर्थः ॥ तत्तत्तानाभावात् अर्थविनाम
सिंचनीत्यादौ न शाब्दबोधः ॥ नन्वेतस्या योग्यतायाः ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वं न संभवति ॥ वाक्यार्थस्याप्य
त्वादिति चेन्न ॥ तत्पदार्थस्मरणं सति किंचित्संशयस्तु परस्य धर्मे निश्चयस्तु परस्यपि योग्यता ज्ञानं संभवति ॥
नव्यास्तु ॥ योग्यता ज्ञानं न शाब्दबोधकारणं ॥ बहिर्ना सिंचनीत्यादौ सेकैर्वाहकारणत्वाः ॥ नोक्तपाठो

श्रीशिव

३४

ग्यतानिश्चयेन प्रतिबंधात् न शाब्दबोधः ॥ तदभावे निश्चयस्य निलौकिकसंनिकर्षाजन्मदोषविशेषाजन्मतज्ञानमात्रेण
निबंधकत्वात् शाब्दबोधप्रत्यभिप्रतिबंधकं किंच योग्यता ज्ञानं विमुक्तं शाब्दबोधविमुक्तं अस्मिद्वत्त्याह ॥ आ
काशां नोक्तं ॥ तत्पदेनेति ॥ आकाशा ॥ तेन पदेन विना तत्पदस्यान्यथानुभावकत्वेन सहस्य कांक्षेत्यर्थः ॥ क्रियापदं
विनाकारकपदं नान्वयबोधजनयतीति तेन तस्या कांक्षा वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सिंचनं विधानमासत्वात्
रितार्थं ॥ परंतु घटकर्मता बोधप्रतिघटपदेन तदा द्वितीयस्तथा ॥ कांक्षा ज्ञानं कारणं ॥ तेन यः फलं ज्ञानं यनं कतिरित्या
दौ न शाब्दबोधः ॥ अयमेति पुत्रोरातः पुरुषोपसार्थतामित्यादौ पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्वात् तेनैवा न्वयबोधः ॥
पुत्रेण सह तात्पर्यग्रहेन तेन सहान्वयबोधः स्यादेव ॥ तात्पर्य निर्वर्ति ॥ वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यपरि कीर्तितं ॥ यदि ता
त्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा संधयमानयेत्यादौ किंचिदश्वस्य धर्मे चिलवणस्य बोध इति न स्यात् ॥ न च तात्पर्यग्रह
ग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधकारणं अस्ति न वाच्यं ॥ तेनाभिननुगुमात् ॥ तात्पर्यज्ञानं ज्ञानं कलनं तेषामन
गमेन तात्पर्यज्ञानमवलम्ब्य नोक्तकारणमस्तु ॥ इह च वेदस्थलतात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते ॥ न च तत्राध्या

सि. मु. प्र. शा. ब. स्व. ० पकतात्यर्थज्ञानकारकेणमिति वाच्यं ॥ सर्गादौ अध्यापकाभावात् ॥ न च प्रत्यय एव नास्तिकुत्रसर्गादिरिति वाच्यं ॥ प्रत्यु
 यस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् ॥ इच्छाचक्षुकवाक्येपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानकारणविस्वादिभ्युक्तवाक्ये तु शिस्तुरवतात्पर्य
 ज्ञानकारणं ॥ अन्ये तु नानाधीनो कचिदेवतात्पर्यज्ञानकारणं ॥ तथा च प्रत्युक्तवाक्ये विनेवतात्पर्यज्ञानशाब्दो धातुः ॥ वे
 वेतु अनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थवधारणमित्याहुः ॥ पर्वमनुभवस्मरणभेदाद्ब्रह्मविध्यमुक्तं ॥ अ
 तत्र अनुभवप्रकारादर्शिताः ॥ सुगमतया स्मरणान्दर्शितं ॥ तत्राह पूर्वानुवर्तितकारणं ॥ अत्र केचित् अनुभ
 वेत्वेन नकारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेन अन्यथा स्मरणोत्तरस्मरणं न स्यात् ॥ समानप्रकारस्मरणं न पूर्वसंस्कार
 स्य विनष्टत्वात् ॥ मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारोत्तरद्वारा स्मरणोत्तरजन्यते इत्याहुः ॥ तत्र ॥ यत्र समं हलु
 वेनोत्तरं घटपटाक्रमेण स्मरणमजनिष्ठसकलविषयकं स्मरणं तु नाभित ॥ तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वा
 त्वाभावात् ॥ कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्ववौ ॥ तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः ॥
 न च पुनः पुनः स्मरणान्तरद्वारा संस्कारानुपपत्तिः ॥ इदमित्युद्धाधकसमवधानस्य दाह्यपरायत्वात् ॥ न च वि
 निगमना विरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वस्यादिति वाच्यं ॥ विशेषधर्मेण व्यभिचारो ज्ञाने सामान्यधर्मणा

श्रीशिव

३५

यथासिद्धत्वात् ॥ कथमन्यथा हेतुस्य भ्रमिद्वारा इत्येव रूपेण नकारणत्वं ॥ न चोत्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वक
 ल्पेन व्यभिचारसंशयाभावात् ॥ इदानीं क्रमप्राप्तमनो निरूपयितुमाह ॥ साक्षात्करोति ॥ एतेन मनोनिर्माण
 दर्शितं ॥ तथा हि ॥ सुखसाक्षात्कारः संस्कारणकः अन्यसाक्षात्कारत्वात् ॥ चाक्षुषसाक्षात्कारवदिति अनुमानेन करणस्य
 मनसः सिद्धेः ॥ न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणोत्तराणि स्फुरितवाच्यं ॥ लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कार
 करणतया सिद्धेः ॥ एवं सुखादीनामसमवाची कारणसंयोगाश्रयतया मनः सिद्धेर्बोध्यं ॥ मनसो अणुत्वे प्रमाणमा
 ह ॥ अयोग्यपदज्ञानानां तस्याणुत्वमपीष्यते ॥ ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां अयोग्यपदो एककालोत्पत्तिर्नास्ति इत्यनुम
 क्तसिद्धेः ॥ तत्र नानाहृदियाणां सत्यपि विषयसंनिधाने यत्संबन्धादेर्केदियेण ज्ञानमुत्पाद्यते ॥ यदसंबन्धात् आपरेणोत्पाद्यते
 तन्मनः ॥ विभुत्वे चासन्निधानं न भवति ॥ इति न विमुमनः ॥ न च तदानीं अदृष्टविशेषोद्बोधविलुब्धत्वादेव तत्तत्ज्ञानविल
 यदिति वाच्यं ॥ तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः ॥ न च दीर्घशण्कुली भक्षणादौ नानावधानसाजो यकथ
 मेकदानानेदियजंज्ञानमिति वाच्यं ॥ मनसो तिलोद्यवावृत्त्यादिति नानेदियसंज्ञानाज्ञानोत्पत्त्यात्पलेश

सि. मु. ब. की. प्रकर.

३६

नपत्रमेदादाविवयौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रातृत्वात्॥ नचमनसः संकोचविकाशशालित्वादुभयोत्पत्तिरस्त्विति वाच्यं॥ ना
नावयवतन्नाशकल्यनेगौरवात्॥ लाघवान्निरवयवस्यैवमनसः कल्पनादितिसंक्षेपः॥ इत्यनिरूप्यगुणान्निरूप
यति॥ अथद्व्याश्रितेति॥ गुणत्वजातो किं मानमिति चेदित्॥ इत्यकर्मभिन्ने सामान्यवति याकारणा तासकं
चिद्भवावच्छेदात्॥ निरवच्छेदकारणताया असंभवात्॥ नहिरूपत्वादिकं सत्तावा तत्रावच्छेदिका॥ न्यूनान्निरुक्तदेशवृ
त्तित्वात्॥ अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं वाच्यं तदेव कुणत्वमिति॥ यद्यपि इत्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेः॥ तथा
पि इत्यलव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नं जातिमत्त्वं तदर्थः॥ भवति हि गुणत्वं इत्यलव्यापकतावच्छेदकं॥ तद्वत्ताचगु
णानामिति॥ कर्मत्वं इत्यलं वा न इत्यलव्यापकतावच्छेदकं॥ गगनादौ इत्यकर्मणोरभावात्॥ इत्यलत्वं सामान्य श्रीशिव
त्वादिकं वा न जातिरिति तद्वृत्ता सः॥ यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यत्वे कर्मान्यत्वं च सति निर्गुणत्वं
बोध्यं॥ जात्यादीनां सामान्यत्वं कर्मणो न कर्मान्यत्वं इत्यस्य न निर्गुणत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः॥ निष्क्रिया
हनिस्वरूपकथनं॥ न तु लक्षणं॥ गगनादावतिव्याप्तेः॥ रूपरसस्पर्शगंधोपलवमपरत्वकं॥ इवोगुलत्वस्नेहश्चवेगोमर्तगु

श्रीशिव

३६

णा अमि॥ २॥ अमृत्तेषु न वर्तत इत्यर्थः॥ धर्मो धर्मभावना च शब्दे बुद्ध्यादयोऽपि च॥ एते मूर्तगुणेति॥ संख्यादिष्वेति॥ मूर्ता मूर्तगुणा इत्यर्थः॥
मूर्तवृत्तिवृत्ति अमृत्तवृत्तिवृत्ति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वं संख्यात्वादिकं नाशयत् लक्षणं समन्वयः॥ संयोगश्च विभागश्चेति॥ हि
एतत्केति॥ संयोगविभागादित्वादीनि हि वृत्तीनि॥ त्रित्वादितुंचेष्टादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यं॥ अतः शेषगुणेति॥ रूपरसग
ंधस्पर्शकसंख्यापरिमाणौ क एतत्क बुद्धिस्वरुदुःखेष्टादेषप्रयत्नगुलत्व इवत्त्वे स्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः॥ बुद्ध्यादिष्वेक
स्पर्शातेति॥ अदृष्टभावनाशब्दा अमीति॥ बुद्धिस्वरुदुःखेष्टादेषप्रयत्ना इत्यर्थः॥ स्पर्शां ता रूपरसगंधस्पर्शा इत्यर्थः॥ इवः इवत्त्वं॥
विशेषा एव वैशिष्टिकाः॥ स्वार्थे ठक॥ विशेषगुण इत्यर्थः॥ संख्यादीति॥ गुलत्ववेगेति॥ संख्यापरिमाण एतत्क संयोगविभाग
परत्वा परत्वानीत्यर्थः॥ संख्यादिरपत्वं तेति॥ एते बुद्धिद्विग्राह्याः॥ चाक्षुषास्त्वयापि ग्रहणयोग्यत्वात्॥ अथस्पर्शी त
शब्दकाः॥ वात्येके केद्विग्राह्याः॥ रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात्॥ गुलत्वा अदृष्टभावनाः॥ भतीन्द्रियेति॥ भकार
णगुणोत्पत्तेति॥ बुद्धिस्वरुदुःखेष्टादेषप्रयत्नधर्मो धर्मो भावना शब्दा इत्यर्थः॥ कारणगुणेन कार्यगुणात् तत्त्वं तत्कारणगुण
पर्वकारुपादयो बध्यते॥ बुद्ध्यादयस्त्वनता दृष्टाः॥ आत्मादेः कारणभावात्॥ अपाकजास्तस्पर्शातेति॥ स्नेहवेगगुलत्वकेति॥
स्थितिस्थापकेति॥ पाकज रूपादीनि कारणगुणपर्वकत्वाभावात् पाकजा इत्युक्तं॥ तथाभिन्न अपाकज॥ तथा एकत्वमपि

सिन्धु-क-प्र-शा-०

१०

बोधं॥ संयोगश्च विभागश्चेति। कर्मजत्वं यद्यपि न साधर्म्यं। घटादावतिव्यतिः। संयोगजसंयोगे अव्यतिः। तथापि विकर्म न न्यवृत्ति
गुणत्वव्याप्य भवति त्वं बोधो। एवमन्यत्राप्युक्तं। स्पर्शात्परिमाणौ केति। भवेदसमवायित्वेति। घटादीनां रूपरसगंधस्पर्शाः क्वात्तुदि
रूपरसगंधस्पर्शेभ्यो भवन्ति। एवं क्वात्तुदिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वं। शब्दस्यापि द्वितीयशब्दप्रति। एवं
स्थितिसंस्थापकैकत्वे योरपि हेतुः॥ अथ वैशिष्टिकेति। आत्मनस्येति। बुद्ध्यादीनां मिथ्याद्यदि निमित्तत्वादि तस्मात्॥ उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः।
वेगविवेति। द्विविध्यमिति। असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च॥ तथाहि। उष्णस्पर्शसमवायि। पाकजे निमित्तं गुरुत्वं गुरुत्वपतन
नयोरसमवायिकारणं॥ अग्निघाते निमित्तं। वेगो वेगस्वदयोरसमवायि॥ अग्निघाते निमित्तं॥ इत्येवं इत्येव स्वदयोरसमवायिकार
णं। संग्रहे निमित्तं। भेदोऽसंयोगः शब्दे निमित्तं। भेदाकाशसंयोगो समवायि। वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं। वंशदलद्वयवि
भागो असमवायीति। अथ प्रादेशिको भवेत्। वैशिष्टिकोऽप्युक्तः। संयोगादिद्वयत्वम्॥ प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः। चक्षुर्ग्राह्यमिति श्रीशिव
नि। संरूपत्वादि जातिस्तत्प्रत्यक्षसिद्धा। रूपशब्दोऽल्लेखनी प्रतीतिर्नास्तीति चेत्॥ मास्त्वैव शब्दप्रयोगः। तथापि नीलपीतादिषु अ
नुगतजातिविशेषा अनुभवसिद्धे एव रूपशब्दप्रयोगे निनीलो वर्णः पीता वर्ण इति वर्णशब्दोऽल्लेखनी प्रतीतिरस्त्विति॥ एवं नीलत्वा
दिकप्रत्यक्षसिद्धं॥ न चैकोका एव नीलरूपादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्यानीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं। नीलो न ह्यारक्तोऽप्यन

श्रीशिव
३७

इत्यादिप्रतीतिः॥ नीलदेहत्वादविनाशशालीया तनानात्वात्। अन्यथा एकनीलनाशे जगत् अनीलमापद्यते॥ न च नीलसमवायरक्तस
मवाययोरैव विनाशोऽप्येकविषयकोऽसौ प्रत्यक्षमिति वाच्यं॥ प्रतीत्या समवाय्यया अनुल्लेखात्॥ न च स एवायं नील इति प्रत्यक्षात्। उच्य
वाऽव्यभिचिन्वाद्यं। प्रत्यक्षस्य तज्जातीयत्वविषयात्। सैवेयं गुर्जर इति वत्। लाघवतु प्रत्यक्षबाधितं। अन्यथा घटादीनां मयैकप्रस
गादुत्पादविनाशबुद्धेः समवायावलंबनत्वापत्तेरिति। एतेन रसादिकं व्याख्यातं। चक्षुर्ग्राह्यमिति। चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः। एवमग्रे
पि। इत्यादिरूपलक्षणं उपलब्धिकारणं। तदेव विवृणोति। चक्षुषसहकारि स्यात्। इत्यगुणकर्म सामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षप्रतिउद्भूत
रूपकारणं॥ शुक्लादिकमनेकधा। तद्रूपं शुक्लनीलरक्तपीतकपूरं। अदिभेदादेनेकप्रकारकं भवति। ननु कपूरककथमिति रक्तं शुक्लं॥
इह नीलपीताधारव्याऽवयवीनता वनीरूपोऽप्रत्यक्षप्रसंगात्॥ नाप्यव्याप्यवृत्तिर्नीलादिरूपमुत्पद्यते। पीतत्वच्छेदे नापि नीलो
पलब्धिप्रसंगात्। नाप्यव्याप्यवृत्तिर्नीलादिकमुत्पद्यते। व्याप्यवृत्तिगुणानामव्याप्यवृत्तिजातित्वे विरोधात्॥ तस्मात् भानाना
जातीयरूपेण यविनी विजातीयवित्रं रूपमाह भारस्पती॥ अतएव एकं चित्रं रूपमव्यनुभवोपि। नाना रूपकल्पनगौरवात्। इत्येव
शीलादिनापीताधारं प्रतिबंधकत्वकल्पनादवयविनिपीताद्युत्पत्तिः॥ एतेन स्पर्शापि व्याख्यातः। रसादिकमपि न व्याप्यवृत्तिरिति चेत्
नाना जातीयरसवदवयवैराख्याऽवयवीनीरसाभावेन सति। तत्र रसतया अवयवरस एव गृह्यते। रसोऽपि घटादीनां प्रत्यक्ष

सि.सु.प्र.शा.खंड०

सामर्थ्याभावात्॥ अवयविनीरसत्वोपि सतेरभावात्॥ नव्यास्त॥ तत्र व्याप्यते न नाना रूपं नीलदिः पीतादिप्रतिबन्धाकत्वकल्पने
 गौरवात्॥ अतएव लोहितोयस्त वर्णनपुरवेपुच्छे च पाउर॥ श्वेतः खुरविषाणाभ्यासनीलोच्छेद्यते॥ न च व्याप्या व्याप्यवृत्तिता
 तीयद्वयोर्विरोधः॥ मानाभावात् न च लोच्ये विदिके अनुभवविरोधात्॥ अन्यथा घटदेरपि लाघवादेव स्यादिति॥ जलादिपरमाणु
 तनित्यमन्यत्सहेकं॥ जलपरमाणौ तेजः परमाणौ धरूपेनित्यं॥ पृथिवीपरमाणु रूपा नित्यं॥ तत्र पाके नरुपा तस्येतः॥ नहि घटस्य
 पाकानंतरं तदवयवोऽप्युपलभ्यते॥ नहिरक्तलपा लुकनी लावय भवति॥ एवं क्रमेण परमाणवपि पाकसिद्धेः॥ अन्यत्र ज
 लतेजः परमाणुरूपमिन्नरूपं सहेतुकं॥ रसं निरूपयति॥ सरोस्त्विति॥ सहकारीति॥ घ्राणेति॥ सौरभं चेति॥ स्पर्शस्त्विति॥ अनु
 ण्णाशीतेति॥ काष्ठिन्मादिति॥ इतेषामिति॥ तत्रापीति॥ सहकारी॥ रासनप्रत्यक्षरसः कारणमित्यर्थः॥ पर्ववत्॥ जलपरमाणोर
 सो नित्यः अन्यः सर्वोप्यनित्यः॥ गंधं निरूपयति॥ घ्राणेति॥ उपकारकः॥ स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः॥ सौर
 भं चेति॥ सर्वोपि गंधोऽनित्य एव॥ स्पर्शं निरूपयति॥ स्पर्श इति॥ उपकारकः॥ स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः॥ अनु
 ण्णाशीतेति॥ पृथिव्याः वायोः च स्पर्शा अनुष्णाशीतः॥ जलस्य शीतः॥ तेजसोष्णः कठिणस्तु कुमारस्पर्शः पृथिव्या एवेत्यर्थः॥ कठिन
 त्वादिकं तु न संयोगगतौ जातिविशेषः॥ नक्षत्रात्प्रापितः पर्ववत्॥ जलतेजोपवायुपरमाणुस्पर्शानित्यास्तद्विना स्पर्श

श्रीशिव

स्वनित्यादित्यर्थः॥ एतेषां रूपरसगंधस्पर्शां॥ पृथिव्याहितपरस्वगंधस्पर्शपराहृतिरग्निसंयोगादप्युत्पद्यते॥ नह्यत आध्यायमाने जनेक
 पादिपरावर्तते॥ नहिसौरभमाणाद्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते॥ पवनपृथिव्योः॥ शीतस्पर्शो दिवत्॥ तत्रापि पृथिवीचपि
 मध्ये परमाणविवपाकरीतवैशिष्टिका न दंति॥ तेषामयमाशयः॥ अवयविना वष्टव्येषु अवयवेषु पाकेन सम्भवति॥ परतुविहसंयोगेन
 वयवेषु नष्टेषु स्वतंत्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्षपरमाणुसंयोगाद्यणुकदिक् क्रमेण पुनर्महावयवीपयं तमुत्पत्तिः॥ तेजसामति
 शयितयोग्यतात्पूर्वव्यूहनाशे जडिति॥ अहं तरोत्यनिश्चेति॥ अथ ह्यणुणादि विनाशमारभ्य कतिमिः क्षणै पुनरुत्पत्त्यो रूपा
 दिमद्रवतीति विरोधबुद्धिं वदाम्यप्रक्रिया॥ तत्र ज्विभागज्विभागानां कारेन वक्षणा॥ तदंगीकारेपि विभागः॥ किंचित्सापसा
 विभागजनयेत्॥ निरपेक्षस्य तत्कर्मत्वस्यात्॥ संयोगविभागयोरनपेक्षकारणकमेति विहितवैशिष्टिकसूत्रं॥ स्वान्तरभावे विभा
 गानपेक्षत्वं तस्यार्थः॥ अन्यथा कर्मणोप्युत्तरसंयोगजनने पूर्वसंयोगनाशपेक्षणादिव्याप्तिः स्यादिति॥ तत्र द्व्यारभकसंयोग
 विनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य विभागज्विभागः स्यात्तददिरक्षणा॥ अथ द्व्यारभविशिष्टकालमपेक्ष्य तदकादशक्षणा॥ त
 द्याहि॥ नहिसंयोगात्परमाणुकर्मिततः परमाण्वंतरणविभागः॥ आरभकसंयोगनाशः॥ ततो ह्यणुकनाशः परमाणोरथा
 मादिनाशः॥ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः॥ ततो ह्यारभानुगुणा क्रिया॥ ततो विभागः॥ ततः पूर्वसंयोगनाशः॥ ततः आरभकसंयोगत

ग

सि. पु. शा. पू. वं. ३०. तो द्युणुकोत्पत्तिः। ततोऽपि पाद्युत्पत्तिः। ननु श्यामादिना शक्षणो रक्तोत्पत्तिरिति चेन्न। परमाणोऽद्वयानुगुणगुणक्रियाः स्मृति-
 येन॥ अग्नि संयुक्तपरमाणोऽवर्त्मतद्दिना शमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणोऽक्रियांतरमावात्। कर्मवर्तिकर्मोत्तरानुत्पत्तिः
 गुणोद्वारमानुगुणक्रियानुत्पत्तिश्च। तथा विपरमाणोऽश्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्तोत्पत्तिः स्यादिति चेन्न। पूर्वकालादिवत् स्यादिति
 पांतेरेहेतुत्वात्। अथ शक्षणः। साधारणसंयोगविनाशविशिष्टकालमुपेक्ष्य विभागजविभागजननसंनिवृत्त्यात्। तथा हि। नहि
 संयोगाद्युणुकारं परमाणोऽवर्त्मतः। ततो विभागः। ततः आरंभकसंयोगनाशः। ततो द्युणुकदिनाशविभागजविभागोऽवर्त्मतः
 श्यामादिनाशपूर्वसंयोगनाशः। ततो रक्तोत्पत्तिरसंयोगः। ततो वह्निनोदनजन्मपरमाणुकर्मणो नाशः॥ अथ वरुणसंयोगात्। अथ
 इत्यारमानुगुणक्रिया। ततो विभागः। ततश्च पूर्वसंयोगनाशः। ततः आरंभकसंयोगः। ततो द्युणुकोत्पत्तिः॥ अथोरत्पत्तिः
 अथैकारशक्षणः॥ वह्नि संयोगात्परमाणोऽवर्त्मतः। ततो विभागः। ततोऽद्वयारंभकसंयोगनाशः। ततो द्युणुकनाशः। ततो द्युणुकना
 शविशिष्टकालमुपेक्ष्य विभागजविभागश्यामादिनाशः। ततः पूर्वसंयोगनाशो रक्तोत्पत्तिः। ततः उत्तरदेशसंयोगः। ततः परमाणुकर्मणा
 शः। ततोऽद्वयारंभसंयोगात् इत्यारमानुगुणक्रिया ततो विभागः। ततः पूर्वसंयोगनाशः। ततोऽद्वयारंभकसंयोगः। ततो द्युणुक
 ततो रक्तोत्पत्तिः॥ मध्यमशब्दं न दत्तं स्मृतिदिनसंयोगान्तरं पश्चात्प्राप्तत्वात्। कालमेकस्याग्निरुत्पन्नत्वात्॥ किंच॥ यद्युत्पत्तिः

कोनाशकस्वदानेष्टरूपोऽग्निनाशोऽपि रक्तपरमाणुत्पत्त्यात्। नाशकश्चेदुत्पादकस्तदा रक्तोत्पत्तिः। तदग्निनाशो रक्ततारतान
 स्यात्॥ परमाण्वन्तरे कर्मचिंतनात्पंचमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः। तथा हि॥ एकत्र परमाणोऽवर्त्मतः। ततो विभागः। ततः आरंभकसंयो
 गनाशपरमाण्वन्तरे कर्मणी॥ ततो द्युणुकनाशः। परमाण्वन्तरे कर्मजविभागोऽवर्त्मतः। ततः श्यामादिनाशविभागोऽवर्त्मतः
 पूर्वसंयोगनाशोऽवर्त्मतः। ततो रक्तोत्पत्तिः। इत्यारंभकसंयोगात् इत्येकः कालः॥ अथ द्युणुकोत्पत्तिः। अथ रक्तोत्पत्तिरिति
 पंचक्षणः॥ इत्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिंतनात्। पृष्ठे गुणोत्पत्तिः। तथा हि। परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरे विभागस्तत
 आरंभकसंयोगनाशस्ततो द्युणुकनाशपरमाण्वन्तरे कर्मणी॥ अथ श्यामादिनाशः। परमाण्वन्तरे कर्मजविभागोऽवर्त्मतः। ततो
 रक्तोत्पत्तिः। परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ततः परमाण्वन्तरे संयोगः। ततो द्युणुकोत्पत्तिरिति। एवं श्यामादिनाशोऽपि परमा
 ण्वन्तरे कर्मचिंतनात् सप्तलक्षणः॥ तथा हि॥ परमाणोऽवर्त्मतः। परमाण्वन्तरे विभागः। ततः आरंभकसंयोगनाशः। ततो द्युणुक
 नाशः। ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरे कर्मणी॥ ततो रक्तोत्पत्तिः। परमाण्वन्तरे कर्मजविभागोऽवर्त्मतः। परमाण्वन्तरे कर्मसंयोगनाशः। ततः
 परमाण्वन्तरे संयोगः। ततो द्युणुकोत्पत्तिः। ततो रक्तोत्पत्तिरिति। रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिंतनादष्टलक्षणं इति॥
 नैय्याधिकानां ननु यद्युणुकादावपीष्यते। नैयायिकानां मतं द्युणुकादावपि विन्यविपाकाप्यवति। तथा प्रयमाशयः॥ अब

सि. पु. शा. ब. र. वं.

४९

तुष्टयन्तकस्यात्स्थयकप्रत्ययकारणं॥ एवमप्रत्ययसाधारणं कारणं पृथक्त्वं॥ तन्नित्यादिकं सरव्यावत्॥ तथाहि॥ नित्येषु
नित्यैकत्वं॥ अनित्ये अनित्यं॥ अनित्यैकत्वं लमाश्रयाहति यद्वर्णने चोत्पद्यते॥ आश्रयनाशान्नश्यति॥ तथा एकपदं
त्वंदिकं मव॥ द्विवादिवादिपृथक्त्वादिकं न पीत्यर्थः॥ ननु अयमस्मात्पृथगित्यादावन्यान्याभावाभासतत्कथं पृथक्त्वं गुणा
तरं स्वीक्रियते॥ नच पृथक्त्वं मेवास्तीत्यन्योन्याभाव इति वाच्यं॥ रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः॥ न हि रूपे घटाधिकं
पृथक्त्वं गुणांतरमस्ति नवाघटे घटाधिकं पृथक्त्वं मस्ति येन परंपरा संबोधः कल्प्यत इत्यत आह॥ अन्योन्याभाव इति॥
विभक्त्येति॥ ननु शब्दे लुप्त्यपमेवनचयवैलक्षण्यमिति चेत्॥ विनार्थमेदं घटात्पृथगिति वत्त्वं घटेनेत्यत्रापि पंचमी
प्रसंगान्॥ तस्माद्यदर्थक्ये योगे पंचमी सार्थो न भवति॥ अन्योन्याभावो विभक्त्येति॥ गुणांतरं कल्प्यत इति॥ संयोगं निरूपयति श्रीशिव
अप्राप्तयोस्तु माप्रतिः सैव संयोग इति॥ तं विभजते॥ कीर्तितस्त्रिविधेति॥ तथा मयेति॥ आदिमेति॥ मेष्येति॥ त्रुपा
लुपेति॥ तृतीयस्येति॥ अभिघातेति॥ शब्दहेतुर्द्वितीयः स्यात्॥ एषः संयोगः सन्निपातः संयोगः॥ द्वितीयः नयकर्मजः॥ तृतीयः
संयोगजः संयोग इत्यर्थः॥ तृतीयस्यादिति पूर्वणावित्॥ आदिमः अभिघातः॥ द्वितीयः नोदनाख्यः संयोगः॥ विभक्तप्रत्य
यासाधारणं कारणं विभागः॥ तन्निरूपयति॥ विभागोपि त्रिधा भवति॥ एककर्मोभयस्याद्योदयकर्मोद्भवः परः॥ विम

गजस्तृतीयः स्यात् इति॥ हेतुमात्रेति॥ उदाहरणं तु ख्येन शैलुविभागादिकं पूर्ववद्बोध्यं॥ तृतीयो विभागजः कारणमत्र वि
भागजन्यः॥ कारणकारणविभागजश्चेति॥ आद्यस्तावद्यत्र एककपाले कर्म॥ ततः कपालद्वयविभागः॥ ततो घटारभकसं
योगनाशः॥ ततो घटनाशः॥ ततस्तेनैव कपालेनैव विभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशादिविभागे जन्यते॥ ततस्तद्विशेषसंयो
गनाशः॥ ततः उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति॥ नच तेनैव कर्मणा कथं देशांतरविभागेन जन्यत इति वाच्यं॥ एवमप्येककर्मणः
आरंभसंयोगप्रतिद्वि विभागजननकल्पस्यो नारभकसंयोगप्रतिद्वि विभागजनकल्पेन विरोधात्॥ अन्यथा विकसत्
कर्मलकुडुनलुभंगप्रसंगात्॥ तस्माद्यदि अनारभकसंयोगप्रतिद्वि विभागजनमेतत्तदा रभकसंयोगप्रतिद्वि विभाग
न जनयेत्॥ नच कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्ववत्तो देशांतरविभागो न जन्यत इति वाच्यं॥ आरंभकसंयोगप्रतिद्वि
विभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्यदेशांतरविभागो न भवति॥ द्वितीयस्तावद्यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागः॥ ततः शरीरेषु
विभक्तप्रत्ययो भवति॥ तत्र च शरीरतरुविभागो हस्तक्रियानकारणः॥ व्यधिकरणत्वात्॥ शरीरतुक्रियानस्ति अवयविकर्म
णो यावदवयवकर्मनियतत्वादतस्तत्कारणविभागेन कार्यविभागो जन्यत इति॥ अतएव विभागो गुणांतरः॥ अन्यथा शरी
रे विभागप्रत्ययो न स्यादतः संयोगनाशो न विभागान्यथा सिद्धो भवति॥ परापरव्यवहारे नमिते परत्वापरत्वे निरूपयति॥

परत्वं चापरत्वं च द्विधैव परिकीर्तितं ॥ देशिकं कालिकमिति ॥ परत्वं सूर्यसंयोगेति अपरत्वं नदः सूर्येति ॥ तपोरसमवायित्वमिति
 देशिकं परत्वं ॥ बहुतरसूर्यसंयोगांतरितत्वात् ॥ नादुत्पद्यते ॥ एतदन्वीयस्त्वत्त ॥ नादपरत्वमुत्पद्यते ॥ अत्रावधित्वात् ॥ पंचम्यापेक्षाय
 यापाटलिपुराकाशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुराकुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोपर इति ॥ तत्रोः देशिकपरत्वापरत्वयोः ॥ असम
 वायी ॥ असमवायीकारणं ॥ तदा श्रयोः देशिकपरत्वापरत्वाश्रयोः दिवाकरपरित्यक्तसूर्यस्त्वत्तान्तो न वेत् ॥ परत्वमपरत्वं तु तदी
 यात्पबुद्धिर्निति ॥ अत्रत्वसमवायीति ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेनेति ॥ अत्रपरत्वमपरत्वं च कालिकं बोध्यं ॥ यस्य सूर्यपरित्यक्ता
 पेक्षया यस्य सूर्यपरित्यक्तो अधिकः स ज्येष्ठः ॥ यस्य न्यूनसकनित्यः ॥ कालिकपरत्वापरत्वं अन्य इत्येव ॥ अत्र कालिकप
 रत्वापरत्वयोः ॥ एषां कालिकदेशिकपरत्वापरत्वा नोक्रमप्राप्ता बुद्धिर्निरूपयितुमाह ॥ बुद्धेः प्रपंचप्रागेव प्राप्येति श्रीशिव
 रूपितः ॥ अथावशिष्टोप्यपरः प्रकारः परिदृश्यते ॥ अप्रमा च प्रमा चैतीति ॥ अप्रमानिरूपयति ॥ तद्ये तन्मतिर्यायेति ॥
 तत्रापेक्षोपीति ॥ आद्योद्देशीति ॥ भवेन्निश्चयस्यासा ॥ तदभावाविति तत्प्राकरके ज्ञाने भ्रम इत्यर्थः ॥ तदापेक्षः ॥ अप्रमाप्रपंचः ॥
 आद्यो विपर्ययसत्यः ॥ शरीरादौ निश्चयसंप्रदात्मत्वप्रकारके ज्ञाने ॥ गौराहमित्याद्योकारके ॥ शरवादौ प्रीतिः संख्येयाम् ॥
 कारके ज्ञानेयनिश्चयसंप्रदाहति ॥ संशयोऽथ प्रदृश्यते ॥ किं स्थितिरिति चित्तको निश्चयलक्षणमाह ॥

श्रीशिव

तदभावेति ॥ तदभावाप्रकारके तत्प्रकारके ज्ञाने निश्चयः ॥ संशयं लक्षयति ॥ संशयेति ॥ साधारण्येति ॥ एकधर्मिकविरुद्धा
 भावाभावप्रकारके ज्ञाने संशय इत्यर्थः ॥ उभयसाधारणे धर्मस्तत्ताने संशयकारणं ॥ यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणवस्थाणुसा
 धारणं ज्ञात्वा स्थाणुर्न वेत्ति सदिग्धो ॥ एवमसाधारणधर्मे ज्ञाने कारणं ॥ यथा वृद्धत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं संशये गृहीत्वोपशब्दो
 नित्येन चेत्यादि शब्दालिङ्गानां संशयकारणं ॥ शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् ॥ किंतु ॥ तत्र संश
 येन केनचित्ज्ञानेन ज्ञाने संशयस्तत्ताने स एवेति ॥ एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्दृष्टयसंशयः ॥ एवं व्याप्य संशयादिपि व्यापकसं
 शय इत्यादि के बोध्यं ॥ किंतु संशये धर्मि ज्ञाने धर्मि द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति ॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमाया स्तु गुणो
 भवेत् ॥ अप्रमाप्रतिपक्षः कारणं ॥ प्रमाप्रतिगुणः कारणं ॥ तत्र पि तदिरूपो दोषोऽननुगतास्तेषां कारणत्वमन्यव्यतिरे
 कोदबसिद्धं ॥ गुणस्य प्रमा जनकत्वं तु अनुमानात् सिद्धं ॥ यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणं भिन्नकारणं ज्ञाना ज्ञानज्ञानयो
 रप्रमावत् ॥ न च दोषाभाव एव कारणमस्ति स्थितिवाच्यं ॥ पीतः शट्पद इति ज्ञाने स्तुले पित्तदृष्टदोषसत्त्वात् संशयप्रमानुत्पत्तिप्र
 संगतिः ॥ विनिर्गमना विरहादनेन दोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणतायाः न्याय्यत्वात् ॥ न च गुणसत्त्वापि पित्त
 ने प्रतिबंधाच्छरेन न्येत्यज्ञानं ॥ अतः पित्तादिदोषाभावो कारणत्वं अवश्यं वाच्यं ॥ तथा चे किं गुणस्य हेतुत्वकाल्यं

नेनेतिवाच्यं। तथापि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वलिङ्गे। एवं भवेत्प्रतिगुणाभावात्कारणमित्यस्यापि स
 वयत्वात्। तत्र दोषाः केत्याकांसायामाह। विनष्टत्वादित्वाद्यो नानाविधो धर्मता। धर्मित्वपीतारि न भवेत्तदि
 दोषः। धर्मिभ्योऽपि स्वल्पपरिमाणेन हेतुत्वं दोषः। धर्मि अवेशे गुरगभमेन इकवसा जने रत्येवमादयो दोषा अननु
 गता एव भवति जनकादित्यर्थः। अथ के गुणा इत्यपेक्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमस्य गुणानुदशयति। प्रत्यक्षादौ सन्निक
 र्षा गुणोति। पक्षे साध्यवशिष्टे त्विति। शक्येतादृश्येति। शक्येतादृश्येति। गुणः स्यात्। प्रत्यक्षविशेषणवद्विशेष्यसन्नि
 कर्षा गुणः। अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्ये शिष्ये ज्ञानं गुणः। एवमग्रे प्रत्यक्षं। प्रमाणित्वयति॥ ॥
 भवति नैति। ननु यत्रोक्तिर जतयोः इमे रजते इति ज्ञानं ज्ञातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमाणं न स्यात्। तत्र ज्ञानस्य भ्रमभिनतत्वा
 भावादत आह॥ न प्रमेति। अथ वेति। तत्प्रमाणं। तद्द्विशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः। एवं सति निर्विकल्पक
 प्रमाणस्या तस्य स्वप्रकारकत्वाभावादत आह॥ न प्रमेति। प्रकारकत्वमन्येति। ननु यस्मै कपि संयोगज्ञानमपि भ्रमः प्र
 माद्यस्यादिति चेन्न। प्रतिपेक्षिगिर्यधिकरणसंयोगाभाववतिसंयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्। न च कस्यपि संयोगा
 भावविच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमान्मत्वात्। तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगित्वमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं।

श्रीशिव

प्रमात्वमस्वतो ग्राह्यमंशयानुपपत्तितः

संयोगाभावविच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्। लक्ष्याननुगमा लक्षणा ननु गमे विनक्षति। प्रमाणस्य काहिप्रमात्वं स्वतो ग्राह्य
 मिति वदति। तत्र गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वतः प्रकाशत्वात् ज्ञानं प्रामाण्यते नैव गृह्यते इति। ननु ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानज
 न्या ज्ञानता प्रत्यक्षा तया च ज्ञानमनुमीयते। नुरादि मिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते सर्वेषां मतेऽपि तत्त्वज्ञानविष
 यकज्ञानेन तत्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते। विषयनिरूप्ये हि ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः॥ तन्मते दूषयति। प्रमात्वमिति। य
 दि ज्ञानप्रामाण्यस्वतो ग्राह्यत्वात् तदा अनभ्यासदेशाच्च ज्ञानं प्रामाण्यसंशयो न स्यात्। तत्र हि ज्ञानज्ञानं ज्ञानं तत्तदा ज्ञा
 ने प्रामाण्यात् तत्तमेवेति कथं संशयः। यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मि ज्ञानाभावात् कथं संशयः॥ तस्मात् ज्ञाने प्रामा
 ण्यमनुमेयं। तथा हि॥ इदं ज्ञानं प्रमासंवादि प्रवृत्तिजनकत्वात्॥ एवं पृथिवीत्वं कारणकं ज्ञानं प्रमाणं च वतीत्येवमित्यत्र
 प्रकारकज्ञानत्वात्॥ एवं इदं जलत्वं प्रकारकं ज्ञानं प्रमास्तेद्वति जलत्वं प्रकारत्वात्। न च हेतुज्ञानं कथं शीयतामिति
 वाच्यं। पृथिवीत्वं प्रकारकत्वं स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गंधग्रेहणगंधवद्विशेष्यकत्वं स्वसंग्रहत्वात्। तत्प्रकारकत्वा
 वच्छिन्नतद्द्विशेष्यकत्वं परगृह्यते॥ संशयानुरोधेति॥ ननु प्रमात्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धिः कथं निति वाच्यं। इदं ज्ञानं
 प्रमात्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात्। न प्रकारकं ज्ञानं प्रामाण्यमेव ज्ञातं। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेः कथं प्रसि

सि.मु.नकी.शाब्दस्व.

४४

हिरित्वाच्यं। घटत्वप्रकारकत्वस्य सविशेषकत्वस्य नत्वतो यात्यत्वात्॥ घटस्य चार्थमुपस्थितत्वात्॥ घटविशेषकत्वस्य
 प्रकारकमिति ज्ञाने बाधकाभावात्॥ अनुव्यवसायेन परतन्मत्त्वे ते। तत्र साराय सामग्री। सत्त्वे संशयस्यैवाव्ययने॥ किंच व्यासदे
 शायाम्। तीयानुव्यवसायादीनां प्राप्ताप्यस्य स्वतएव गृह्यते॥ व्यभिचारात् संभवान्। प्रथमानुव्यवसाये परतन्मत्त्वात् कल्पमिति क
 ल्पते॥ संशयानुरोधात्॥ अथ प्राप्ताप्यानुमितौ प्राप्ताप्याग्रहे तस्य विषयनिश्चयारूपत्वं अतस्तद्देहावाच्यं॥ सोऽप्यनु- न संभवति
 मित्यन्तरेण वाच्यः॥ एवं प्राप्ताप्यानुमितौ जनकत्वे तु। तानोद विषयनिश्चयारूपत्वात् तत्र प्राप्ताप्यनिश्चये वाच्यः॥
 स्याप्यनुमित्यन्तरेणोति फलमुखी कारणमुखी चानवस्थितिचिन्ता। अग्राहिता प्राप्ताप्यकज्ञानस्यैव विषयनि-
 श्चयत्वे पत्वात्॥ यत्र तु अप्राप्ताप्यसंशयस्तत्रैव परंप्राप्ताप्यानुमितेरेषाया विदाशक्यं प्राप्ताप्यानुमितिरिष्यते
 एव सर्वत्र नूनसंशयः॥ क्वचिच्छेदोपस्थितः॥ क्वचिद्विरोधदर्शनादितः॥ क्वचिद्विषयांतरसंचारादिति संक्षेपः॥ ४५ श्रीशिव
 नुसर्वेषां तानां नां याथार्थत्वात् प्रमा लक्षणे तद्विरोधकत्वं विशेषणव्यर्थः॥ न च रंगेरजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भाजयान
 स्यात्॥ तव मते भ्रमस्याभावादिनिवाच्यातत्र विरोधाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतंत्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य
 हेतुत्वात्॥ सत्त्वरजतस्य तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणं॥ अस्तु या तत्रापि भेदाग्रहव्यवहारमिति॥

४४

न चाव्यवहारव्याप्तिः संभवति। रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात्॥ रंगेरजतबुद्धेरनुपपत्तिरिति चेन्न॥ सत्त्वरज
 तस्य तु प्रवृत्तिप्रतिविशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वादेव त्रापितकल्पनात्॥ न च संवदिप्रवृत्तौ तत्कारणं। विसर्गादिप्रवृत्तौ भेदा
 ग्रहकारणमिति वाच्यं॥ लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात्॥ इच्छाचरंगेरजतव्यविशिष्टबुध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्या
 सन्निकल्पनेऽपि न संतीति॥ फलंगोरवस्थादोषत्वात्॥ किंच यत्र रंगेरजतयो रिमेरजतेति ज्ञानं ज्ञातं तत्र न कारणबाधोपि। अपि न यत्र
 रंगतरजतयो रिमेरजतग्रहणं ज्ञानं ज्ञातं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तिस्त्यातां॥ रंगेरभेदाग्रहणं रजतभेदाग्रहणं चान्य
 थारव्यातिभयात्। त्वन्मते रंगेरभेदाग्रहस्य रजतभेदाग्रहस्य च सत्त्वात्॥ दोषादेव रंगेरजतभेदाग्रहस्य रजतभेदाग्रहस्य
 हस्य च सत्त्वात्। किंचानुमितिप्रतिभेदाग्रहस्य हेतुत्वजलहृदवन्निव्याप्यधमवद्देहाग्रहादनुमितिर्निराबाधा॥ यदि चाविशिष्ट
 ज्ञानं करं तदा। अयोगालोके बन्धव्याप्यधमज्ञानमनुमित्यनुरोधापदापत्तिः॥ स्वयमुभयतः पाशात् ५५॥ इच्छाचान्यथाव्या
 ताप्रत्यक्षमेव प्रमाणा॥ रंगं जेततया जानामीत्यनुमन्नादितसंक्षेपः॥ पूर्वमाग्निरुक्ता तद्देहापायस्तन्नरक्षितरतः
 स्तदर्शयति॥ व्यभिचारस्याग्रहोपि सहकार्यहस्तथा॥ हेतुर्व्यभिचारेणैव॥ क्वचिच्छंका निमर्त्तकः॥ ४६॥ व्यभिचाराग्रहः सह
 कारग्रहश्च व्यभिचारेणैव कारणमित्यर्थः॥ व्यभिचारग्रहस्य व्यभिचारेणैव प्रतिबंधकत्वात् तत्र भावः कारणं॥ एवं अन्यव्यतिरेको

स्योसहचारग्रहस्यापिहेतुता॥ भयोदर्शनं तुनकारणं॥ व्यभिचारस्य तौ स कदृशीनेपि कचि न व्याप्तिग्रहात्॥ कचि व्यभिचारशंकापि
धननहाराभयो दर्शनमुपयुज्यते॥ तत्रभयो दर्शनं परोक्षानां गैरितेन न विपक्षबाधकस्त्वैवपि सिद्धः॥ तथाहि॥ बन्धिविरहोपपन्न
स्पर्शितमिच्छाशंकोभवतितदासाध्विधनयोः कार्यकारणभावस्यप्रतिसंध्या नानिबर्ततेयद्यप्येवमिति तस्यानिराधमवाननस्य
त्कारणं विनाकार्यानुत्पत्तेः॥ यदि व्यभिचारणं विना विनिवृत्तिरिति तदा अहेतुक एव भाविष्यतीति॥ तत्राप्याशंका न बलि॥ तदासा
व्याघातादपसारणीया॥ यदि कारणं विना कार्यस्यानदाधर्मार्थं च वहेत्स्वार्थं भोजनस्य नियमतउपादानं तवेव न स्यादिति॥ यत्र
स्वतस्त्वशंका नावतरति तत्र तर्कानपेक्षापीति तदिदमुक्तं तर्कः॥ कचि न शंका निवर्तक इति॥ इदानीमुपाधि निरूपयति॥ सा
ध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोर व्यापकस्तथा॥ सुप्राधिरिति॥ साध्यव्याभिमत व्यापकत्वे सति साधनव्याभिमत व्यापकत्वार्थः॥ श्रीशिव
ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाक जलं नोपाधि स्यात्॥ तत्र साध्य व्यापकत्वाभावात्॥ यामवस्य घटादपि स
वोदंशयुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य शाकपाक जलं नोपाधिस्यात्प्रत्यक्षस्य शाकपाक जलं नोपाधिस्यात्प्रत्यक्षस्य शाकपाक जलं नोपाधिस्यात्
साधिनशी जयत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिस्यात्॥ रिनाशित्वस्य प्रागभावे सत्वात् तत्र भावत्वाभावादिनिवेन॥ यस्मादिति न
साध्य व्यापकत्वं ननु मावच्छिन्नसाधना व्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् मित्रातनयत्वादिच्छिन्नसाधनस्या व्यापकत्वं॥ एवं च सा

श्रीशिव
४५

विनाशी जयत्वादित्यत्र जयत्वावच्छिन्नसाध्य व्यापकत्वं भावत्वं॥ एवं क्वः श्यामे मित्रातनयत्वादित्यत्र मित्रातनयत्वावच्छिन्न
स्यामत्वव्यापक शाकपाक जलं उपाधिः॥ स इतो एतादृशधर्मो नास्ति॥ यदवच्छिन्नस्य साध्य व्यापकत्वं तदवच्छिन्नस्य व्यापकत्वं
साधनस्य च व्यापकं किंचित् स्यात्॥ व्यभिचारिणी तु उपाधधिकरणं यः साध्याधिकरणं योपाधि शुन्यसाध्य व्यभिचार
निरूपकमधिकरणं अंतस्तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्य व्यापकत्वं साधनस्य च व्यापकत्वं तदवच्छिन्नसाध्य व्यापकत्वं
भवति॥ अतएव तुल्यमनुपाधिस्य रूपमेतदनुसारेण दर्शयति॥ सर्वसाध्य सामानाधिकरणाः सुप्राधयः॥ हेतोरकाशयेषां स्य ये
साध्य व्यभिचारिता॥ स्वमुपाधिः स्वंच साध्यं यस्वसाध्यं तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः॥ उपाधेर्हृषकताबीजमहं व्यभिचार
स्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयो जनं॥ स्वव्यभिचारेण साध्य व्यभिचारा नुमानमुपाधेः प्रयो जनमित्यर्थः॥ तथाहि॥ यत्र शुद्धसाध्य व्या
पक उपाधिः॥ तत्र शुद्धनोपाधिव्यभिचारेण साध्य व्यभिचारानुमानं॥ यथा धर्मवान् हेतुव्यादावनिर्धूमव्यभिचारितम्याप
कमादिधर्म व्यभिचारत्वादिनि व्यापक व्यभिचारिणा व्याप्य व्यभिचारा वश्यकत्वात्॥ यत्र किंचिदुमावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापक उ
पाधितत्र तद्वत्त्वमिति उपाधिव्यभिचारिणा साध्य व्यभिचारा नुमानं यथा सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र मित्रातनयत्वं श्यामत्व
व्यभिचारि मित्रातनयशाकपाक जलं व्यभिचारित्वादिति॥ बोधा नुनीतपक्षे तस्त्वसाध्य व्यापकता ग्राहक प्रामाणाभावात्त्वं
य

स्वि.मु.व.शा.रं.

४६

धातकत्वाच्चनोपाधिः। बाधोन्नीतस्तु उपाधिर्भवत्येव। यत्र वन्तिरनुष्णाः कृतकत्वाद्दोषप्रत्यक्षेण च हेतुव्यावृत्तेर्बन्धुत्वरत्नमुपा
धिः। यस्य तूपाधेः साध्य व्यापकत्वादि कंसादिद्वयेन ससादृशोपाधिः। पक्षेतरस्तु सादृशोपाधिरीपनोद्भावनीयकयकसंप्रदायानु
रोधादिति। केचिन्तु॥ सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः प्रयोजनं॥ तथा हि। अयोगो लुक्धमव इह रित्यादौ अयोगो लुक्धमाभावव
शेद्भनभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात्॥ इत्थं भसाधनव्यापकोपि ध्वनिदुपाधिः॥ यथा करकाद्यधिवीकठिनस्पर्शवत्त्वादि
त्यादावनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं। न च। त्रस्वरूपासिद्धेरवृषणमिति वाच्यं। सर्वत्रोपाधेर्दृष्ट्या। तस्मात्कयीदत्र साध्य व्यापकः पक्षा
शतिसपाधिरित्याह॥ शब्दोपमानयोर्नैव पक्षकप्रामाण्यमिष्यते॥ अनुमानगतार्थत्वादि तैवोपेयिकेन तं॥ ९॥ वैशेषिकेन तै
प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणं॥ शब्दोपमानयोरेव प्रामाण्यं॥ तथा हि। दंडेन गान्ध्या। जीतिपदानि वैदिकपदानि वाता श्रीशिव
त्ययविषयस्मरितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि॥ आकांक्षादिमत्पदं फलवत्त्वात्॥ घटमानयेति परकदंभवत्॥ यथा॥ एत
पदार्थाः मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात्॥ तादृशपदार्थवत्त्वं। दृष्टं तेषां पदार्थानां तैरेण साध्यसिद्धिरिति॥
एवंगवयप्रत्यक्षानंतरंगवयपदंगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं॥ यथा गोपदंगोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं॥ यद्वा॥ गवयपदं सप्र
वृत्तिनिमित्तकं॥ साधुपरत्वारित्यनुमानेन न पक्षधर्मता बलात् गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं भासते॥ तन्मतं दुषयति॥ नन्तस्य

ग्विना व्याप्तिबोधशाब्दादिबोधतः॥ व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभवि कत्वात्॥ न हि सर्वत्र शब्दवृत्तवर्णनेतरं व्याप्तिज्ञानेमा
नमस्तीति॥ किं च सर्वत्र यद्विशदस्थले व्याप्तिज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोधवर्कनस्वी
क्रियतेति॥ द्वैविध्यं तु भवेद्यपि तेनैव व्यतिरेकतः॥ अन्यथा व्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादर्थोच्यते॥ १॥ त्रैविध्यमनुमानस्य केवला
द्यपि न दत्तं॥ अनुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिभेदात्॥ तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयि। यथा इदं तय अभिधेयत्वा
दित्यादौ तत्र हि सर्वस्यैव तत्पत्वादिपक्षासत्त्वं॥ न तु सर्वेषामेव धर्माणां व्यावृत्तत्वा केवलान्वयप्रतिवृत्तिरिति चेन्न॥ व्यावृत्तत्वं
स्य सर्वसाधारण्येनैव केवलान्वयित्वात्। यद्व्यावृत्तं न साधारणं किं तु व्यावृत्तं तर्हि व्यावृत्तत्वं॥ यतो व्यावृत्तं तस्यैव केव
लान्वयित्वं॥ किं त्वन्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तमेव केवलान्वयित्वं॥ यच्च गगनाभावात्परि संयोगाभावाद्दोष
सिद्धः॥ असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकीयथापृथिवीरसरोज्याभिधेते गंधवत्त्वान्॥ तत्र हि न त्रिहिनं लादी चतुर्षां भेदस्य पूर्व
मसिद्धनयानिश्चितसाध्यवत्तः सपक्षस्याभाव इति॥ सत्सपक्षविपक्षावयवव्यतिरेकी॥ यथा वा हेमनिर्भ्रमादित्यादौ तत्र स
पक्षस्य महानसादविपक्षस्य जलरुददेत्यसत्त्वादिति॥ तत्र व्यतिरेकी व्याप्तिरुक्तव्याप्तिज्ञानकारणतदर्थव्यतिरेकव्या
प्तिरुक्तपयति॥ साध्याभावव्यापकत्वं हेतुभासत्ययद्वेत्तु॥ साध्याभावव्यापकीर्तनाभावप्रतियोगित्वमर्थः॥

अत्रेदं बोध्यं॥ येन संबन्धेन येन रूपेण व्यापकतायत्संबन्धावच्छिन्नमदुर्मावच्छिन्नप्रतिगच्छन्तोत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि न कृत
 इमावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनोदुर्मावच्छिन्नाभाववत्सिद्धिः॥ इत्थं यत्र विशेषणाना संबन्धेन
 तद्व्यापकतंगंधाभावेन तद्व्यतिरेकतत्रांधाभावेनेतरत्वाव्यक्ताभावः सिद्धमिति॥ यत्र तु तात्पर्यसंबन्धेनेतरव्यापकतागच्छतेनत्र
 तादात्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावसिद्धमिति सर्वान्मोक्षाभावः॥ नचात्र साध्याप्राप्त्युपायविधीतरेभेदवतीत्यनुमितिर्न स्यात्॥
 विशेषणज्ञानाभावात्॥ इष्टाफतेः॥ एषिष्यमिदं तरेभेदइति॥ प्रमानुमितिश्चरमं एषिष्यमिदं तरेभेदवतीत्यनुमितिः॥ एवं यत्र स
 योगसंबन्धेन धर्मप्रतिवहे व्यापकतागच्छते तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता कथं भवेन्ननुदेसंयोगसंब
 धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथं भावः सिद्धमिति॥ अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने व्यतिरेकसहचारज्ञानकारणं॥ केचित्तु॥
 व्यतिरेकसहचारिणान्वयव्याप्तिरेकगच्छते॥ ननु व्यतिरेकज्ञानकारणं॥ यत्र व्यतिरेकसहचाराव्याप्तिरहस्तत्र व्यतिरेकीत्य
 व्यते॥ साध्यप्रसिद्धिस्तु यदावेव जायतापश्चात् एषिष्यतीत्यावच्छेदेन साध्यं धर्म इति वरति॥ अर्थापत्तेस्तु नैव प्रमाणात्
 रतेष्यते॥ व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या धरितार्थादिसाम्यतः॥ अर्थापत्तिप्रमाणांतरकेचित्तु न्यतः॥ तथाहि॥ यत्र देवदत्तस्य रात्रि
 र्बर्जिवत्त्वं ज्योतिःशास्त्राद्वगतं जीविनो गृहासत्तत्र प्रत्यक्षावगतं तत्र शतवर्ष जीवित्वान्वयानुपपत्त्या बहिः सत्त्वं कल्प्य

श्रीशिव
४७

ने॥ तर्ह्यनुमानेन गतार्थत्वा न्नैष्यते॥ तथाहि जीवित्वस्य बहिः सत्त्वं गृहसत्त्वा न्यतरव्याप्यत्वं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानाया
 गृहसत्त्वा बाधाहृदि सत्त्वमनुमितौ भासते॥ यीनो देवदत्तो दिवान् भुंक्ते इत्यदोपीनत्वं स्य भोजनव्याप्यत्वावगमाभोजनसि
 द्धौ दिवान् भोजनबाधेरात्रिभोजनसिध्यतीति॥ इतरबाधसहकाराद्यतिरेकीत्युच्यते॥ अभावप्रत्यक्षस्यानुभाविकत्वादनुपपत्तं
 भोपिनप्रमाणांतरा किंचानुपलंभस्याज्ञानस्य हेतुत्वे ज्ञानकरणकत्वात्प्रत्यक्षत्वं ज्ञानात्सहहेतुत्वे तु तत्रापि अनुपलंभात्
 रापेक्षारहितं भवत्येव॥ एवं चेष्टापिनप्रमाणांतरतस्याः संकेतग्राहकराष्टस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाद्युपेक्ष
 यांतर्मावाधिरनुव्याप्यादिग्रहस्तदनुमितिरिति॥ सुखं निरूपयति॥ सुखं जगतामेव काम्यधर्मजयते॥ का
 म्यमभिलाषविषयः॥ धर्मतेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः॥ दुःखं निरूपयति॥ अधर्मजन्यं दुःखं स्या
 त्प्रतिकूलं सचेतसां॥ अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभावः॥ प्रतिकूलं सर्वेषां स्वाभाविकहेषविषय इत्यर्थः॥
 छां निरूपयति॥ निरूप्यत्वेन चैव छातज्ञानादिव जायते॥ इष्टानुवदपायस्यदिष्टापायत्वधीर्यदि॥ १॥ इष्टादि
 त्वविषयिणी उपायविषयिणी वा॥ फलं सुखं॥ दुःखं भावश्च॥ तत्र फलं छां प्रतिकूलं ज्ञानकारणं॥ अतएव फलं दुःखार्थः संनैव
 ति॥ यच्छातं सत्त्वप्रवृत्तिरित्याख्यते॥ इतरेछानर्था नैव विषयत्वं फलितार्थः॥ उपाये छां प्रतिरूपसाधनताज्ञानकार

सि. मु. व. प्रार.

४८

॥ चिकीर्षा हि क्रिया विषयिणी सा चिकीर्षा वाकं कृत्या साध्ययानीति तदनुभावात् ॥ चिकीर्षा प्रति क्रतिसाध्यता तानं कारणं इ
षसाधनता तानं च ॥ अतएव बहुधा दौ क्रतिसाध्यता ताना भावा न्चिकीर्षा ॥ बलवद्दिष्ट हेतुत्वमिति स्यात्प्रतिबंधिका ॥
बलवद्दिष्टसाधनता तानं तत्र प्रबंधकं ॥ बलवद्दिष्टप्रतिबंधक इत्यन्ये ॥ तदेहेतुत्वं बुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ बलवदनि
ष्टाजनकत्वतानं कारणमित्यर्थः ॥ इष्टेनिरूपयति ॥ इष्टसाधनता बुद्धिर्भवद्दिष्टस्य कारणं ॥ बलवद्दिष्टसाधन
ता तानं कारणं ॥ तेन नान्तरीयक दुःखजनकेषां कादौ न द्वेषः ॥ यत्ननिरूपयति ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीव
नकारणं ॥ एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तानत्रैः परिकीर्तितं ॥ प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्जीवनयोर्नियतभेदात् यत्नत्रिविध इत्यर्थः ॥ चिकी श्रीशिव
र्षा क्रतिसाध्यैषसाधनत्वमिति श्रुतिः ॥ उपादानस्य चाध्यक्षि प्रवृत्तौ जनकमवेत्ता ॥ १ ॥ निवृत्तिस्तु भवेद्देषादिष्टसाधन
ताधियः ॥ मधुविषसंपृक्ता न्नमोजनारो बलवदनिष्टानुबंधत्वेन चिकीर्षा भावा न्नप्रवृत्तिरिति भावः ॥ क्रतिसाधनता
तानादिव हलवदनिष्टाननुबंधित्वं तानमपि तत्रान्वयस्यतिरेकात् प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदति ॥ कार्यता तानमेव
प्रवर्तकमिति गुरवः ॥ तथाहि ॥ तानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति ॥ सा च क्रतिसाध्यता सा

॥ न साध्यः ॥ इष्टायाः स्वकारप्रकारकधीसाध्यत्वमिति श्रुतिः ॥ चिकीर्षा हि क्रतिसाध्यत्वप्रकारिकेष्टानत्रसाध्यत्वप्रकारस्तत्प्रकारकं
तानचिकीर्षायां तद्वारा प्रवृत्तौ च हेतुः ॥ न विष्टसाधनता तानं तत्र हेतुः ॥ कृत्या साध्यता तानं प्रतिबंधकमि
ति चेन्न ॥ तदभावापेक्षया क्रतिसाध्यता तानस्य लघुत्वात् ॥ न च द्वयोरेव हेतुत्वं गौरवात् ॥ ननु त्वन्मतेपिमधुविषसंपृक्ता न्नमस्योच्ये
त्यवदने प्रवृत्त्यापत्तिः ॥ कार्यता तानस्य प्रवर्तकत्वादिति चेन्न ॥ स्वाविशेषणवत्ता प्रतिबंधा न्नजन्यकार्ये तानस्य प्रवर्तकत्वात् ॥
काम्ये हि यागपाकादौ कामनापुविशेषणं ॥ ततश्च बलवदनिष्टानुबंधिका ॥ साधनता तानेन कार्यता तानं ततः प्रवृत्तिः ॥
तत्तश्च नोजनेन प्रवर्तते ॥ तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् ॥ नित्ये च शौचोदिकं पुरुषविशेषणं ॥ तेन शौचोदितानां धी
नक्रतिसाध्यता ताना न्नप्रवृत्तिः ॥ ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबंधिष्टसाधनता विषयककार्यता तानमेव हे
तुरस्ति ॥ बलवदनिष्टाननुबंधित्वं चेष्टात्पत्तिना तरीयक दुःखाधिक दुःखाजनकत्वात् ॥ बलवद्दिष्टविषयक दुःखाजनकत्वं ने
ति चेन्न ॥ इष्टसाधनत्वक्रतिसाध्यत्वयोर्गुणपत्तिं शानुमशक्यत्वात् ॥ साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् ॥ अविष्टसाध्यता साध्यत्व
सिद्धस्य साधनत्वं ॥ न चैकमेकं नैकद्वयसिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते ॥ तस्मात्कालभेदादुभयं शक्यं तदिति ॥ मेवां लाघवेन बलवदनिष्टा
ननुबधीष्टसाधनत्वमिति क्रतिसाध्यता तानस्य हेतुत्वात् ॥ न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः ॥ यदा कदाचि साध्यत्वसाधनत्व
योरविरोधादेकद्वयसाध्यत्वसाधनत्वयोश्च तानात् ॥ नैवीनास्तु ॥ ममेह क्रतिसाध्यमिति तानं न प्रवर्तकमनागतं तस्य तानुमशक्य

वि. मु. सं. प्र. शतवर्त

४९
दि

साधकं तु यादृशस्य पुंसः कृति साध्यत्वं तदुक्तं तादृशत्वं स्वस्मिन् प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते ॥ तेनोदनकामस्य तत्साधनं तत्तदुपकरणं
वनः पाकः कृति साध्यत्वात् तादृशस्य ह्यमिति अभिसंधाय पाके प्रवर्तते तदुक्तं ॥ तन्नास्वकल्पितानुप्यादिप्रवृत्तौ यो धने कामोद्दे
हादिना संभोगादौ तदभावात् ॥ इदं तु बोध्यं ॥ तदानीमिच्छसाधनतादिज्ञानं प्रवर्तकं ॥ तेन भावि यो वरः ॥ ज्येष्ठानस्य न प्रवृत्तिः ॥ तदा
नी कृति साधनता ज्ञानाभावात् ॥ एवं तस्योभोजनेन प्रवर्तते ॥ तदानीमिच्छसाधनत्वाज्ञानात् ॥ प्रवर्तते चरापद्विप्रतिचिन्नाविषादिभक्षणे
तदानीं बलुदनिष्ठा ननु बोधित्वा ज्ञानात् ॥ न चास्ति कस्यागत्यागमतश्चतुर्धादिप्रवृत्तौ कथं बलुवदनिष्ठा ननु बोधित्वं बुद्धिर्नर
रुताधनत्वज्ञानातिवाच्यं ॥ उक्तदरागादिना नरकसाधनता धीतिरोधानात् ॥ यथा दौ कृति साध्यता ज्ञानाभावात् न चिकीर्षा
प्रवृत्तिः ॥ किंतु इच्छसाधनता ज्ञानादिष्ठा मात्रा कृतिश्च प्रवृत्तिरुपाया ॥ तेन जीवन्त्या नियतसाध्यप्राप्यं चक सत्सोरनुप्रवृ
त्तिः इच्छा च प्रवर्तकत्वात् ॥ उपायविधेरपि इच्छसाधनता वानर्थः ॥ इच्छा च विषयजितयजतत्प्राप्यं च फलं नश्यते तत्रापि स्वर्गः ॥ श्रीशिव
लेकल्प्यते न न्वहर्हः संध्यामुपासीतेत्यादौ इच्छा तु तत्तः प्रवृत्तिः कथा न चार्थवादिकं ॥ ह्यलोकाव्याप्तिः प्रत्यवायाद्यभावा
वा फलमिति वाच्यं ॥ तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वं हा न्यापत्तेः ॥ कामनाभावेऽकरणापत्तेः ॥ इच्छा च फलं नश्यति तत्रार्थवाद इति चे
न्न ॥ ग्रहण आद्रादौ नित्यत्वे नैमिषिकत्वे यारिव भरणी आद्रादौ काम्यत्वे नैमिषिकत्वे यारिव नित्यत्वं काम्यत्वे यारिव विरोधात् ॥ न
च कारणाभावेऽकरणापत्तिरिति कालस्तव पाठो विवेकामना सद्रवस्त्वैव कल्पनात् ॥ ननु वेद बोधित्वा कार्यता ज्ञानात् प्रवृत्ति
न संभावति ॥ स्वच्छसाधनत्वप्रसाद्य तादृशकार्यता ज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ यद्यपि पश्यं पश्यं फलमिति तदपि न कामना

भावाद कारणापत्तेस्तौ व्याप्तेः ॥ कामना कल्पने तार्थवादिकं फलं नैव रात्रिस्वप्नयायेन कल्प्यते ॥ अत्रापि त्वनुपपत्तेः ॥ तेनानुत्पत्ति
तथा चान्ये प्रत्यया यस्मिन् न भवेत् ॥ एवं संध्यामुपासिते येन सततं संसितवता ॥ विधाय तत्प्राप्तेषां तिस्रस्तु कामनामयमिति ॥
वेद आदिरहः आद्रादौ विषयप्रतीतिमावहं इत्यादि कर्मणि प्रीत्यादिकं नैव फलमस्त ॥ न च विषयप्रतीतिः ॥ कथं फलं नैव विषयधिकरणं
तदिति बोध्यं ॥ गच्छा आद्रादौ विषयप्रतीतिमावहं इत्यादि कर्मणि प्रीत्यादिकं नैव फलमस्त ॥ अत एव तत्तः शास्त्रे दर्शितं फलमुप
पन्नं तदिति त्वत्सर्ग इति ॥ पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्वस्वर्गादि फलं ॥ यो वान्ति त्वनैमिषिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफलकत्वात् ॥
पश्चात्तदर्थं हि प्रवृत्तिश्च न संभवीति ॥ न हि तत्तत्कुरु रगाभावो वा स्वतः पुरुषार्थः ॥ न बा तत्साधनं ॥ प्रत्यवाया तु त्वनौ कथं प्र
वृत्तिरिति चेन्न ॥ इच्छा ॥ तथा हि ॥ नित्ये च तत्प्रत्यवायाभावास्ति प्रवृत्तिरतदभावे न नरभावः ॥ एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वं दुःखप्रागभा
वसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगोक्तं ॥ साधारणकारणतायाः ॥ दुःखप्रागभावात् प्रत्यवायसत्त्वं च तत्त्वात् ॥ एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वं दुःखप्रागभा
वसत्त्वं तदभावे तदभाव इति चेन्न ॥ ननु न कल्पनं न भवत्येदित्यत्र विध्यर्थे कथं न जर्था न्वयः ॥ इच्छसाधनत्वाभावेन बोधयितुं मशक्यत्वात् ॥
दिति चेन्न ॥ तत्र बोधयितुं इच्छसाधनत्वं कृति साध्यत्वं च ननु विध्यर्थः ॥ किंतु बलुवदनिष्ठा ननु बोधित्वं मौ मात्रा ॥ तदभावे च
न बोधो ज्येष्ठानस्य बलुवदनिष्ठा ननु बोधो इच्छसाधनत्वे सति कृति साध्यत्वं बोधार्थः ॥ तदभावे च न बोधो ज्येष्ठानस्य बलुवदनिष्ठा

सि. मु. क्ता. प्रकर.

५०

भावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति। ननु श्येनेन नभिचरन्त्यजे तेत्यत्र कथं बलुवदनि एतानुबन्धिचित्त्वर्थः। श्येन
स्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात्। न च वैध्वान्ननिषेध इति वाच्यं। अनिचोरप्रायश्चित्तोपदेशात्। न
च मरणानुकूलव्यापारस्तत्र यदि हिंसा तदा रवदुष्कृत्कारस्य कृपकतुं हिंसकत्वापत्तिः। गलु. नृगना. नमस्य ज्ञानमरणत्वा
त्सवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यं॥ मरणोद्देशकत्वस्यापि विशेषणत्वात्। अन्योद्देश्यकसिद्धिस्तनरा। च हतप्राप्ताणस्यनुधाचनिक
प्रायश्चित्तमिति चेन्न॥ श्येनवारणाया दृष्टादृष्टकत्वेन विशेषणत्वात्। अतएव मरणार्थं कलशिवपूजादेरपि न हिंसात्वात्।
न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हिंसात्वात्। श्येनस्तु न तथा॥ किं नु तज्जन्त्यापेक्षानिति वाच्यं। रवदुष्कृतातेन प्रोणपाकपरपर्याप्तने
हिंसात्वात् नपित॥ केचित्तु श्येनस्य हिंसा फलं। ननु मरणं तेन श्येनजन्यरवदुष्कृतादि रूपहिंसा अभिचारपराधः। तस्य च
पापजनकत्वात्। अतः श्येनस्य वैध्वस्यत्वात् पापजनकत्वेऽपि भोगिमपापप्राप्तिः संभाव्यसंतीतप्रवर्तते। आचार्योक्तः। आप्तः श्रीशिव
मिप्राये विध्वर्थः। वाकं कुर्यादित्यादि आसादिरूपेण वाचित्वबल्लिङ्गं। मात्रस्यैवावाचित्वं। नाधवात्। एवं च स्वर्गकामाय
नतेत्येव श्यामः स्वर्गकाम इति साध्यतया आप्तोद्देश्येण॥ तल्लक्षणं तु त्वेनेष्ट साधनं। वादिकमनुमायप्रवर्तते। कलं
जमस्यणादौ तदभावात् न प्रवर्तते। यस्तु वैदेवोरुषेयत्वं नाभ्युपेतितं प्रतिविधिरिति वाच्यं। तद्वदुक्तं। अतिक्रमार्थाः प्रयोगमानेन
च कर्तृस्मरणबाधकं। कपिलकणादिकमारभ्याध्यपयत्नं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीकमनन्तीति। अन्यथास्मृतीनामपि

श्रीशिव

५०

अकर्तृकत्वापत्तेः। तत्रैव कर्तृस्मरणं अस्तीति चेत्तदेव पिच्छं। सज्जिरेतस्मादिति कर्तृस्मरणमस्यैव। एवं प्रतिमन्वंतरं चैषां शु
निरन्यामिधीयते। इत्यपि इष्टव्यं। स्वयं भूरेष नगवान्नेवेदोगी तस्त्वया पुरा॥ शिवाद्यान्तरिपयताः स्मृतीरोस्यनकारका इति तु वेद
स्यस्तुतिमात्रेण न च पौरुषेयत्वेन न हि संभवादप्रामाण्यस्य। इति वाच्यं। नित्यसर्वस्त्वेन निर्दोषत्वात्। अतएव पुरुषांतरस्यैव मा
दिसंभवान्न कपिलादिकर्तृत्वं वेदस्य। किं च वर्णानामेव अनित्यत्वं स्य यस्य माणत्वात्। तस्मात्तत्संदर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति उपा
दानस्येवाध्यक्षप्रज्ञेन जनकत्ववत्त्वात्। उपादानस्य समवायी कारणस्याध्यक्षप्रत्यक्षप्रज्ञेन कारणमिति निबन्धनिरिति। दिष्टसाध
नताज्ञानस्य निवृत्तिप्रतिजनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां अवधारितमिति भावः॥ यत्नो जीवतयोनिस्तु सर्वदा तिष्ठेयं न वेत्त॥
जीवनीयाति यत्नो यावन्जीवन्नुवर्तते। सद्योतीदृशः। तज्जन्ममाणमाह॥ शरीरप्राणसंवादे कारणतत्प्रकीर्तितं॥ प्राणसंवा
दे हि अधिभवासादिप्रयत्नसाध्यः। इच्छा प्राणसंवादे स्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वात्। नुमानावप्यत्यस्य निवाधाश्चातीदृशयत्न
मिदं॥ मएव योनि यत्नः॥ गुरुत्वेनिरूपयति। अतीदृशे गुरुत्वे स्यात्पृथिव्यादिद्वयनुत्तमं॥ अनित्यं तदनुत्पत्त्या नि
त्येनित्यमुदाहृतं॥ तदेवासमवायी स्यात्पतनारव्यनुकर्मणि॥ अनित्यं ह्यणुकादेन दुरुत्वेनानित्यं॥ गुरुत्वमनुवर्तते। गुरुत्वम
समवायी॥ असमवायी कारणं॥ पतते॥ आद्यपतनेत्यर्थः॥ इवत्वनिरूपयति॥ सासिद्धिर्ब्रह्मवत्तया नमिति

कमथापरे॥ सांख्यिकं तु सलिले द्वितीयं सितिते जसोः ॥ १॥ परमाणौ न लेनित्यन्यत्रानित्यमुच्यते ॥ इव बंधि वधं सांख्यिकं नैमित्तिकं चेति द्वितीयं नैमित्तिकं जलपरमाणौ इव बंधित्वं ॥ अन्यत्र पृथिवी परमाण्वदौ जलस्यणुकादौ च इव बंधित्वं नैमित्तिकं नैमित्तिकं बन्धयोगात्तपनीयद्यत्तादिषु ॥ इत्थं स्पष्टं हेतुः निमित्तं संग्रहे तु ॥ १॥ अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं इव बंधित्वं ॥ लक्ष्मणवर्णादिरूपे ते जसिष्ठतजनुप्रभृतिपृथिव्या च वर्तते हेतुः ॥ असंभवाद्यीकारणमित्यर्थः ॥ संग्रहे ॥ सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्वत्त्वं स्नेहसहितमितिवोध्यं ॥ तेन इतस्तु वणादिना न संग्रहः ॥ स्नेहो नैव रूपयति ॥ स्नेहो जले स नित्योपाव नित्यो वयव नित्यो ॥ जले ॥ जल एव त्वर्थः ॥ स्नेहः ॥ ननु पृथिव्यामपि तले स्नेहोपलभ्यते ॥ न च ॥ सौजल्यस्तथा स लिदहनप्राति कल्पप्रसंगादसंभवात् ॥ तलं तरेतत् श्रीशिव
प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् ॥ तले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलौघ एव तस्य प्रकृतत्वाद्ग्रेरा
नुकूल्यं ॥ अफक्षस्नेहो हि जलं बन्धु विना नाशयतीति भावः ॥ संस्कारं निरूपयति ॥ संस्कारभरो वगोऽपि स्थितिः
स्थापकभावेन ॥ मत्तमात्रेति वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः धर्मात् ॥ १॥ स्थितिस्थापकसंस्कारसिद्धौ केचित् चतुष्टयं ॥ अती

द्विषः सविज्ञेयः धर्मात्स्येरीपकारणं ॥ वेगस्थितिस्थापकभावनामेदः ॥ संस्कारास्त्रिविध इत्यर्थः ॥ वेगो द्विविधः कर्मजो वेगजश्च
अर्थः ॥ शरीरोद्गोहिनोदनतनिर्मेन पूर्वकर्मणा वेगो जायते ॥ तेन च पूर्वकर्मणा नाशस्तदुत्तरं कर्म ॥ एवमपि विना च वेगं कर्मणः
प्रतिबंधकत्वात् ॥ पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्म इत्येति च न स्यात् ॥ यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥
स्थितिः स्थापक इति ॥ आकृष्टशरवादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकत्वात् ॥ केचिदिति ॥ चतुष्टयं स्थितिस्थापकं
स्थितिस्थापकं केचिन्मयत्वेन दप्रमाणमिति भावः ॥ स स्थितिस्थापकः धर्मात्कृष्टशरवादी ॥ भावनारव्यस्तु संस्कारो नीच
भिरतीदियः उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १॥ तस्य संस्कारस्य ॥ उपेक्षात्मकत्वात् ॥ संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मके
युक्ते ॥ तत्संशयात्सत्यनुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्ते ॥ तेनोपेक्षानिश्चयत्वेन संस्कारप्रतिहेतुतेति भावः ॥ ननु स्मरणं प्रतिउपेक्षा
निश्चयत्वेन हेतुत्वेनोपेक्षादिस्थलेन स्मरणं ॥ इत्थं संस्कारप्रतिज्ञानत्वेन हेतुता स्थिति चेत् ॥ विनिगमना विरहणापि
संस्कारप्रतिउपेक्षानिश्चयत्वेन हेतुता याः सिद्धत्वात् ॥ तत्र प्रमाणादर्शयति ॥ अतः संस्कारं कल्प्यते विना व्या
पारपूर्वामुभवस्य स्मरणं दिजननासामर्थ्यात् ॥ स्वस्वव्यापारान्यतराभावेन कारणात्वसिद्धत्वात् ॥ न च प्रतिअभि

५२

साप्रति तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं ॥ अत्र योजकत्वात् ॥ परे तु अनुद्धसंख्या
रात्प्रत्यभिज्ञा नुद्वा दुद्वा संसारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञाप्रतिहेतुत्वं कल्प्यतां व्याहृतं ॥ अरस्य निरूपयति ॥
धर्मा धर्मा वदन्त्या ॥ इमं स्वर्गादिसाधनं ॥ स्वर्गादिस कलस्करवानां स्वर्गासाधनी भूतशरीरादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः ॥
तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह ॥ गंगास्नानादियागादि व्यापारः स तु कीर्तितः ॥ यागादिव्यापारतया धर्मकल्प्यते ॥ अ
न्यथा यागादिश्चैव विनष्टतया निर्व्यापारतया च कालात्तर्ही विस्वर्गजनकत्वं न स्यात् ॥ तदुक्तमाचार्यः ॥ चिरध्वं
स्तं फलत्वात् न कर्मातिराय विना ॥ ननु यागध्वं स एव व्यापारः स्यात् ॥ न च प्रतियोगिध्वं स पौरेकं त्राजनकत्वं ॥ सर्व श्रीशिव
त्रतथात्वे मानाभावादि व्यत आह ॥ गंगास्नानादिति ॥ गंगास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वे अनंतानां जलसंयोगध्वं स
नो व्यापारत्वमपेक्ष्य कमेवानुपूर्वकल्प्यते ॥ लाघवादि हि भावः ॥ ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारः ॥ न च निर्व्यापारस्य चि
रध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यं ॥ अनन्यथा सिद्धनियतपूर्ववर्तिन्यस्य तत्रापि सत्त्वात् ॥ अव्यवहितपूर्ववर्ति
त्वं हि चक्षुः संयोगादेः कारणत्वं न तु सर्वत्र कार्यकारणत्वमिति विसमवायिकारणत्वेऽस्य न आह ॥ कर्मनाशज

तत्स्वर्गादीनां शस्त्वसौ मतः ॥ यदिह अपूर्वतस्या तदा कर्मनाशा जल स्पर्शादिना नाशयत्वं धर्मस्य न स्यात् न हितेन यागादिनाशः
प्रतिबंधो वा कर्तुं कल्प्यते ॥ तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति ॥ एतेन देवताप्रीतिरेव कल्प्यमिति पास्तं ॥ गंगास्नानादौ सर्वत्र देवोप्रीते
रसंभवाच्च देवतायाश्चाचेत्वनलेन तत्प्रीतिरनुद्ध्यत्वात् ॥ तत्प्रीतिरवरवत्पुलोभिष्णुप्रीत्यादौ तत्संभवात् ॥ अन्यसुरवदिस्त
त्राभावात् ॥ अधर्मानरकादीनी हेतुनिर्हितकर्मजः ॥ नरकादिस्करवदुःखानां नारकादिशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः ॥
प्रमाणमाह ॥ प्रायश्चित्तादिनाशेऽसौ ॥ यदिह अधर्मानस्या तदा प्रायश्चित्तादिना नाशो न स्यात् ॥ न हितेन ब्रह्महत्यादिना
शः प्रतिबंधावाधितुं शक्यत ॥ तस्य पूर्वविनिष्कृत्वादिति भावः ॥ जीववृत्तित्वमो गृह्यते ॥ ईश्वरस्य धर्मा धर्मा यथा गदिति
भावः ॥ इमो धर्मावधर्मा ॥ इमौ तु वासनानाज न्योऽज्ञानादपि विनश्यतः ॥ अतो ज्ञानिना कृतोऽपि सुकृतदुष्कृते कर्मणि न फ
लाया लुप्तिरिति भावः ॥ सा ना दपीत्यपि नाभोगसंग्रहः ॥ ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्मा धर्म नाशकत्वं ॥ नाभुक्तं क्षीयते
कर्मकल्पकोटिशतैरपि ॥ नूनं वचनविरोधात् ॥ इच्छन्तत्त्वज्ञानीनां मृदितिकाम चहेन स्वकलकर्मणा भोगनस
यदिति चेन्न ॥ नत्र भोगस्यैव देवाधितनाशकोपलक्षकत्वात् ॥ कथमन्यथा प्रायश्चित्तादीनां कर्मणानाशः ॥ तदुक्तं ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि स्मृतं स लुक्कुरुतेर्जुनेति तथा ॥ क्षीयंते चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परा वरे ॥ ननु तत्त्वज्ञानिनः

स्तहिशरीरा वस्त्रानेत्तरवदुःखादिच न स्यात् ॥ ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेत् ॥ प्रारब्धेतरकर्मणामिव नाशादिति तच्छरीरभोगजनभोगिह्यत्कर्मतत्प्रारब्धं ॥ तरभिप्रायकमेव नाभुक्तमित्यादि न च नमिति ॥ शब्देभिरुपपत्तिः ॥ शब्दाध्वनिश्च वृणश्च मदेगादिभवेध्वनिः ॥ कठसंयोगादिजन्यावर्णास्तेकादयो मताः ॥ सर्वः शब्दानभोधति न भोवति ॥ ओंकारासन्नवितः ॥ इच्छाशब्दस्याग्रहणादाह ॥ ओं त्रोत्पन्नस्फुटत्वेतो ननु मदेगाधवच्छेदेन उत्पन्नशब्दोत्रोत्रे कथं तदुत्पत्तिरत आह ॥ बीभीतरंगन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ॥ आद्यशब्दस्य बाह्यदेशादिगच्छिन्नोत्पत्तिः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते ॥ स आद्यशब्दव्यापकः ॥ एवंक्रमेण ओं त्रोत्पन्न उपलभ्यत इति ॥ कदंबगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ आद्यशब्दादुत्पत्तिस्तु शब्दशब्दात्सद्यते ॥ तैश्चान्ये दशशब्दादुत्पाद्यते इति भावः ॥ अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मत इति ॥ ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः ॥ कथं संगच्छत इत्यत आह ॥ उत्पन्नः कोविनछः कइति बुद्धिरित्यत ॥ शास्त्रानामुत्पत्तिविनाशालित्वादानित्यत्वमित्यर्थः ॥ ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाशब्दानां नित्यत्वं ॥ इह च उत्पादविनाशबुद्धिर्भूमत्तु वैयर्थ्यत आह ॥ सोयकइति बुद्धिस्तु सा जाल्पमवलंबते ॥ तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य हितत्वं जालायत्तविषयानित्यतद्व्यस्यनेदोविषयः ॥ उक्तप्रतीतिविराधात् ॥ इच्छा च ह्योरापि बुद्ध्यार्जमत्वमिति ॥ ननु स जालीये सोयमिति प्रत्यभि

शिव

[illegible]